

Vznik zpráv o stvoření z pohledu filologa

Jiří Hedánek

Anotace

Představa, že zdrojem biblických zpráv o stvoření byly po staletí opakované tradice negramotných kočovníků, které mnohem později sesbírali a sestavili redaktoři doby královské nebo poexilní, není nutná. Dochování záznamů z úsvitu dějin je možné a zprávy o stvoření mohou být autenticky autorské. Každý z obou modelů vzniku Bible, neautorský (difúzní) i autorský (kompaktní), má vlastní zásadně rozdílné a sotva slučitelné teologické důsledky. Ale článek se zabývá hlediskem převážně formálním; k obsahu jen přihlíží.

Zdrojem rozdílné interpretace vzniku a teologie biblických počátků je rozpoznávání literárních celků v 1M. Článek se zaměřuje na prostředky rozpoznání autorského vzniku 1M. V textu jde o metatextové přípisky (nahližené jako samostatný, flexibilní žánr, do něhož náleží také formálnější kolofón) a několik pomocných indikací, v informační struktuře jde o funkční perspektivu, v gramatice o slovesnou sukcesii. Na základě těchto kritérií dospěl autor článku k podobnému (nikoli však totožnému) členění jako tzv. Wisemanova hypotéza toledot. Obě členění se v článku porovnávají.

Druhá a delší biblická zpráva o stvoření stojí takto v záměrném kontrastu s první. Obě zprávy se tu porovnávají z tohoto nového hlediska jak co do formy, tak co do obsahu. Závěrem se článek vrací k otázkám, za jak dlouho po stvoření bylo možno psát; kdy bylo možno zapsat objem textu srovnatelný se dvěma biblickými zprávami o stvoření; jaká mohla být role ústního podání; a co z toho plyne pro pojetí inspirace.

Abstract

Origin of the two Creation records: a philologist's view

The idea that the two Bible records on Creation evolved from oral traditions repeated for centuries by illiterate nomads, much later collected and composed

by monarchic or post-exilic editors, is not necessary. Records from the dawn of history could well be preserved and the Creation records can be authentically authored. Each of the two models of Bible origins, a focal (compact) authorship as well a diffused one, have each its own, fundamentally divergent and hardly reconcilable theological consequences. The essay, however, focuses on the form, and is less concerned with the content.

The root of the divergent interpretations of the resources and theology of Biblical origins rests in recognition of literary units in 1Mos. The essay concentrates on the grounds for claiming 1Mos is a composition of a fairly focal authorship. Concerning text, it is based on metatextual notes (considered a self-contained, flexible genre that includes also more formal colophones) and a few ancillary indications; concerning information structure, it includes functional perspective; concerning grammar, verbal succession seems helpful. On these criteria, the present author arrived at similar (though not identical) units as the Wiseman hypothesis of *toledot*. The two structures are confronted.

The two Creation records in the Bible are approached as intentionally contrasting. They are compared in a novel way both in form and content. In conclusion, the essay turns back to the issue of how long after the Creation it was possible to make records; when it was possible to record as much text as it is found in the two Creation records; what role an oral tradition might play; and what impact it has on the concept of inspiration.

0 Úvod

Smyslem tohoto příspěvku není obhajovat nedávné stvoření ani doslovnost Bible. Cílem je ukázat, že dochování biblických záznamů z úsvitu historie bylo reálně možné, a že tedy představa, jak si starověcí kočovníci vyprávějí u ohně mýty o stvoření, není jediná nutná. Kdo chce nebo potřebuje, může si ji podržet, ale nemusí tak činit z nutnosti. Záznam starší než 5000 let se mohl dobře dochovat a mohl se stát součástí dnešní Bible. Zabývat se tu tedy budu především formou a nosičem záznamu, nikoli převážně obsahem, ač k němu nutno přihlížet.¹

1 Následující text je upravený výťah z dosud nepublikovaného úvodu k mému překladu Tóry. Plné znění by bylo pro časopisecký článek příliš rozsáhlé a zejména argumentace a dokladování v některých pasážích nepřiměřeně podrobné pro účely tohoto textu. Na vyžádání jsem ochoten některé pasáže z úvodu poskytnout, ačkoli text jako celek zraje a podléhá průběžnému doplňování v souladu s tím, jak pokračuje překládání.

Také forma, nejen obsah, může být teologicky relevantní. Vznik a vývoj biblických knih bývá vykládán podobně jako vznik a vývoj světa a života: postupné formování ze zdrojů, které jsou těžko určitelné a jeví se sporné, nebo dokonce rozptýlené až tak, že hledat počátek ztrácí smysl. Formování je v extrémním pojetí zcela difúzní a delší texty vlastně nemají konkrétního autora, jen přispěvatele, redaktory a konkurenční verze. Jistěže někdo to napsat či nakonec zapsat musel. Ale má smysl hovořit o autorech převrstvených staletími příspěvků a úprav dalších a dalších autorů a redaktorů? To bychom museli předefinovat autorství, jak se chápe dnes. V kolektivním díle dnes, tím spíše mnogogeneračním, vlastně za konkrétní formulace neodpovídá nikdo. Byť by se někdy daly jednotlivé výrazy přiřadit určitým osobám, v běžné praxi se o to nikdo nepokouší a hovoříme o autorství kolektivním. Ústní podání identifikaci autorů prakticky vylučuje, takže ani kombinace od ústního po autorské redakce vlastně nemá autory. Proto vztah osob a výrazů označují jako difúzní. Blíže opačnému pólu té škály přístupů se analogicky ke speciálnímu stvoření chápe i konkrétní autorství biblických knih. Protiklad \pm difúzního lze nazvat \pm kompaktní: prosté autorství, tedy určitelný počátek. Vyhýbám se tím zbytečným diskusím, co je a není ‚autorské‘, což nadto jistě neznamená totéž co autorství jednoduché, přímé a neanonymní. Nemusí totiž jít o autora jediného ani známého a od jednoduché, vlastně extrémní kompaktnosti lze ustupovat směrem k difúznímu konci stupnice, v případě autorství tedy přes různé vsuvky, dodatky, interpretační rámce a přes více autorů (stále ještě dosti kompaktní model) až k postupnému rozvíjení původního autorského jádra do výsledného tvaru dominantní verze, více difúzní než kompaktní. Ve světě živém i literárním zdá se jsou pro různé objekty opodstatněné či hájitelné různé poměry difúznosti a kompaktnosti. Také mezi evangelikály vidáme různá pojetí, a to nejen ohledně stvoření, ale také autorství Bible, zejména jejich starších vrstev a nejvíce právě u biblického popisu stvoření.

Pokud biblický kánon zrál, vznikal evolučně. Nutno ale rozlišit cílenou či cílevědomou evoluci od evoluce slepé. Zacílená evoluce je zrání. Slepá evoluce je tápání. Ve světě živém i literárním existují obě varianty. Mezi nimi si ale rozumnou škálu dovedu představit těžko, protože jde o přítomnost nebo nepřítomnost plánu. Plán nemusí být vědomý, může jít o automatismus, což je buďto nutnost, nebo aspoň o silové působení v nějakém poli, tedy opět nutnost, byť ne okamžitá. Také náhodné hledání si pomáhá silovým působením, totiž výběrem silnějšího či užitečnějšího. Bezcílné proměny ani nemají cíl. Dosažení každého stavu i setrvávání v něm je náhoda, nikoli nutnost. V úvaze o vzniku Bible a zejména zpráv o stvoření musím tedy různý poměr difúznosti vs kompaktnosti autorství rozlišit od vývoje, který je buďto cílený čili zrání, nebo slepý až bezcílný. Literární jednot-

ky Bible budto splňují plán (ať si ho představujeme jakkoli) – nebo máme před sebou momentálně dochované verze, ne nutně lepší nebo horší než jiné. Biblišta pak pracuje se všemi možnostmi, které dokáže rekonstruovat; a je-li věřící, víru a mravy opírá o jiné zdroje. Bible je ilustrativní. Zda lépe či hůře, záleží na kazateli. Pravdivost Bible závisí na tom, zda ji posluchač pochopí jako pravdu.

Naproti tomu evangelikální biblišta nazývá plán Božím slovem a naplňování tohoto plánu inspirací.² Rozlišování je nutné, jelikož byť evangelikálům vyhovují modely autorství v různých poměrech difúznosti a kompaktnosti, hovořit o inspirovaném Božím slovu je zásadní. Víra a mravy se odvozují od textu, který má evangelikální biblišta před sebou, a z kritických metod preferuje textovou.

Extrémní pojetí na obou stranách (přímé diktování vs pozdní kombinace názorů a tradic) si nemají co říci a nejspíš se ani nesnaží o dialog. Spor se tedy většinou vede o podíl ústního podání, a nakolik postupně ovlivňovali text možní spoluautoři, autoři doplňků i vsuvek a redaktoři. Analýza konkrétních textů je složitá, na mnoha místech více či méně spekulativní a jako celek v netriviální podobě spíš nepřehledná. Nelze se divit, že se často uchylujeme ke zkratkovitému označení, které nám symbolicky zastupuje, kam na ose kompaktní vs difúzní model a v poloze plánovitý vs náhodný vývoj klade me biblický kánon. Zkratkovitě označeno: autorský vs neautorský vznik, např. ‚Mojžíšovy knihy napsal Mojžíš‘ vs ‚Gn–Nu a Dt jsou pozdní kompozice řady anonymních zdrojů.‘³

Avšak volba mezi záměrností vs nahodilostí stejně jako pozice na autorské stupnici nejsou ekvivalentní a mají teologické důsledky. Třebaže se tu jimi nebudeme zabývat, nutno mít na mysli, že zkoumat možnosti dochování, a co z toho plyne pro autorství, není badatelská kratochvíle, o kterou se běžný uživatel Písma nemusí zajímat. Protože víra je spoléhání, každý, kdo se rozhodl věřit Bibli, potřebuje vědět, na co se spoléhat. Kakofonie hlasů mu nepomůže,

2 Tyto dva pojmy se zcela nekryjí, ale analýza inspirace je mimo předmět článku. Definice tzv. plné verbální inspirace by nadto vyžadovala analyzovat, co je ‚verbální‘ a co ‚plné‘, což také není nic triviálního. Rozbor pojmu ‚Boží slovo‘ by neměl pominout otázku tradice. Dotykáme se příliš velkého okruhu problémů.

3 Jistěže Mojžíš nemusel být jediným autorem, a dokonce mohl editovat starší zdroje. Jistěže – nahlédneme-li na opačnou stranu stupnice – anonymní zdroje editované v době královské až poexilní nejsou anonymní až tak, že by je bylo nemožno nějak blíže charakterizovat. A některé zdroje i knihy anonymní nejsou; ovšem byť někde známe jméno, nevíme o mnoho více. Nicméně ať tak, či tak, Mojžíš vs nemojžíš, Izajáš vs neizajáš jsou výhodné zkratky. Nemusí být nutně konfrontační, pakliže se nepovažují za synonymní k Bůh vs nebůh. Tím se otevírá prostor pro dialog.

slyšet v Bibli ozvěny je málo (ty slyšíme v tradici) a ignorovat biblistiku má užitek omezený.

Volba lateralit i pozice mají navíc důsledky také pedagogické. Dětskou víru není nutno bořit, stačí ji rozvíjet. Výhodné je mít jak naivní, tak sofistikovanou verzi. Víře lze takto dopřávat přirozené zrání (evoluce cílená, nikoli tápání). Každý se může obracet k Bibli na své úrovni a s vědomím spolehlivosti (tj. věrohodnosti). Dítě může klást další a další otázky a student teologie nemusí nic odbourávat, aby mohl začít s biblistikou.

Tento článek však není teologický, nýbrž filologický. Filolog si všímá typických struktur ve starověkých literaturách.

1 Literární celky v 1M

1.1 Prostředky rozpoznání

1.1.1 Metatextový přípis

Jedním z typických strukturálních prvků starověkých textů je metatextový přípis, konkrétně jeho forma známá ve starověkém písemnictví jako kolofón. Ač přežíval dlouho do středověku, dnes již prakticky vyšel z užívání, třebaže podobné prvky lze nalézat (definujeme-li jej dostatečně široce), ale spíše v jiných, neslovesných formách vyjadřování.⁴ K pochopení starověkých textů je důležité o něm vědět a chápat důsledky, jaké všeobecně míval na kompozici textů. Jde o přípisek autorizující obsah dokumentu, dosvědčující původ, vlastnictví, okolnosti vzniku, kontext apod. Vznikl v počátcích klínopisu. Klínopisná tabulka byla prakticky nezničitelná (na pomíjivé podklady se ovšem psalo vždy a jistě i před tabulkami), takže přípisek, jímž se její text uzavíral, byl dostatečnou zárukou spolehlivosti a údaje v něm obsažené jsou dodnes považovány za vysoce významné.

Kolofón je dosti úzce definovaný.⁵ Mnoho kolofónů je stručných – kdo napsal, kdy, kde – a v praxi dvorských kanceláří nebo společensky etablovaném úzu právníků a úředníků šlo často jen o formální glosu. Kolofón nicméně mohl být i velmi dlouhý. Šlo totiž o velmi přizpůsobivý nástroj, který dovoľoval širší využití. A jakožto stylistický prostředek nemusel být

4 Cośi podobného je typické např. pro film. Připomeňme si, že vnímání filmů se v něčem podobá vnímání mnoha typů starověkých textů, které byly určeny primárně k poslechu vcelku, nikoli k tichému čtení. Nicméně i dnes nakladatelství tu a tam nazývají některá metatextová sdělení kolofóny a občas je umísťují na začátek knihy.

5 Kolofónům v klínopisné literatuře se věnoval Hermann Hunger (1968) *Babylonische und assyrische Kolophone* (Verlag Butzon & Bercker Kevelaer, Neukirchen-Vluyn). Přesně vymezuje tuto kategorii úvodem, str. 1–24, s mnoha příklady již v tomto úvodu a v následující stati. Zájemce o standardní a podrobnou definici odkazují na tuto práci.

nijak formalizovaný. Nazvěme množinu těchto útvarů metatextový přípis. Rozumím jím cokoli, co autor, písař nebo někdo jiný po dokončení textu poznamenal do textu ohledně textu a pokud možno i oddělil jako sekundární sdělení. Typickým příkladem je kolofón jakožto krátká glosa připsaná na konci. Někdy však ten přípis umožňoval vložit nebo připojit další text či texty. To už nelze považovat za kolofón, třebaže takový přípis také formálně uzavírá sdělení.⁶

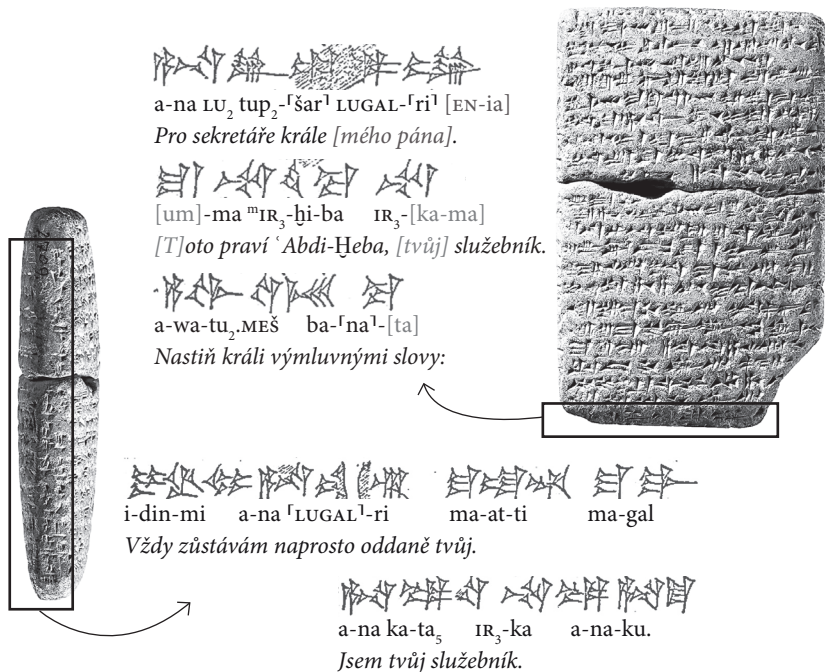
Zajímavou ukázkou mimobiblického tvořivého využití přípisů je diplomatická korespondence egyptského dvora Amenhotepa III. a Amenhotepa IV. neboli Achnatona. Tato volba je výhodná ze dvou důvodů: Jde o dobu mezi starším a mladším datováním exodu, tedy relevantní pro mojžíšovskou otázku. Zároveň jde o žánr, který není typický pro korespondenci. Dopis nepotřebuje kolofón a většina dopisů té sbírky (kolekce z el-Amarny) žádný kolofón nemá. Kde však lze rozeznat nějaký metatextový žánr, využívá se velmi účelně. (Připomeňme, že tzv. amarnská korespondence je klínopisná. Nicméně kolofón jako žánr byl znám a občas užíván i v egyptské literatuře, ačkoli vzhledem jiné technice psaní neměl pro egyptštinu tak zásadní význam jako pro klínopisy.)⁷ V el-amarnské sbírce diplomatické korespondence jde o dopisy EA 286 (metatext na ř. 61–64), EA 287 (ř. 64–78), EA 288 (ř. 62–66) a EA 289 (ř. 47–51).⁸

Poslední z uvedených, EA 289, je zajímavý v tom, že poslední dva řádky přípisu (ř. 50–51) se nevešly a musely být připsány po levé straně. Ne že by to bylo něco neobvyklého, ale zajímavě to tu prozrazuje, že metatext bylo skutečné sdělení. Autor jej tam chtěl celý.

6 V Bibli nalézám přípis, v nichž rubriku vlastníka textu provází celý rodokmen. O tom později. Celá studie o metatextových přípisech, a jak ovlivňují členění Bible, by však v dnes aktuálním objemu zabrala dalších 52 stran *ThV* a vyžadovala by doplnit obrazovou dokumentací, což v součtu přesahuje možnosti článku *ThV*. Snad ji uveřejním později. Zatím tedy nezbývá než se odvolávat na dosud nepublikované materiály.

7 Ve stručném esejí k James P. Allen (2013) *Middle Egyptian: An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs*, Cambridge, na str. 285 poznamenává, že většinou se uvádělo jméno opisovače spíše než autora, ač býval znám. Ryze praktické.

8 William L. Moran (1992) *The Amarna Letters*, Johns Hopkins University, Baltimore (pův. 1987: *Les Lettres d'El-Amarna*. Les Éditions du Cerf). Signuji podle tohoto díla. Čísla jsou pořadová, netřeba citovat stránkování. Starší německý překlad, ale jinak členěný: Jürgen A. Knudtzon (1915) *Die El-Amarna-Tafeln*. Teil I. Mit Einleitung und Erläuterungen. J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig. Jednotlivé tabulky lze také vyhledat na <http://oracc.museum.upenn.edu/contrib/amarna/corpus>. Fotografie tabulek: <http://cdli.ucla.edu> a porůznu, např. (jen EA 286) <http://www.kchanson.com/ANCDOCS/meso/amarna286.html>. Zde otiskují pouze fotografie vlastní, s otevřenou licencí nebo uplynulými právy anebo s písemným svolením majitelů (uvedeno v popisku).

Fotografie rubu a boku tabulky EA 289 s transliterací a překladem kolofónu.

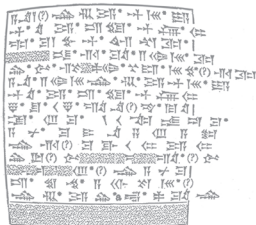
Ten začíná na samém konci rubu tabulky na ř. 47–49 a pak ř. 50–51 pokračuje na okraji. Zjevně byl považován za natolik důležitý, že byl zapsán, i když už vlastně ani nezbyvalo místo.

Foto © Olaf M. Teßmer, se svolením Vorderasiatisches Museum, SM Berlin

Z toho vidíme, že metatext evidentně nebyl považován za výplň, ale za funkční součást dopisu. Důležité pro rozlišení přípisu jakožto žánru od doušky, jaká je běžná v moderních dopisech, je jiné určení, než komu byl adresován dopis. Podobně jako literární kolofón se od statě nebo zprávy odlišoval technickými údaji určenými pro pořadatele, archiváře nebo sice také čtenáře, ale vypovídající o díle jako celku, a to spíše technicky, nikoli tedy jako organická součást statě nebo zprávy. Podobně také jeruzalémský král Abdi-Cheba (°Abdi-Ḫeba) píše sice Amenhotepovi III. nebo snad Achnatonovi, ale na konci připojuje sdělení určené pro kancléře nebo posla, tedy pro toho, kdo bude dopis interpretovat. (Diplomatická korespondence se vyřizovala ústně. Ostatně král nemusel být ani gramotný, od toho měl úředníky. Písemný text dopisu býval k dispozici pro ově-

ření. Připojit instrukci pro interpreta nebylo tedy nic nečekaného. V diplomatické korespondenci velmi užitečné, v běžných dopisech zbytečné.⁹⁾

V jiném dopisu té sbírky, EA 316, Pú-Ba'lu král Jursy nabádá kancléře jakožto posla – a to v přípisu na ř. 16–25, což je téměř polovina dopisu – aby řekl něco navíc. Z obsahu plyne důvod dosti zřetelně: Onen vazalský král chtěl faraonovi něco slíbit, ale ne až tak závazně.

Pú-Ba'lu král Jursy nabádá kancléře jakožto posla v metatextovém přípisu, aby řekl něco navíc.

Pro sekretáře [mého pána:]

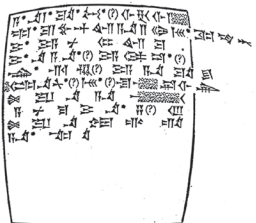
[T]oto praví Pú-Ba'lu.

Padá[m] ti k nohám.

Když jsem [na]stou[pil] do svého d[o]mu,
byl prázdný,

proto jsem ti neposlal karavanu.

Ale teď ti už jednu pěknou chystám.

Stať dopisu na tabulce EA 316 vyplňuje celou lícni stranu a metatextový přípisek začíná až na rubu, na ř. 16–25. Oslovuje sekundárního adresáta. Fotografie nemám k dispozici. Pro představu uvádím aspoň sazbu (podle Knudtzona) sice standardními glyfy Britského muzea, které ale odpovídají identitě znaků na tabulce.

zdroj: CDLI

Ukazuje to, že metatextový přípis nemusel říkat jen, kam text zařadit, ale také jak ho vyložit. V jakém kontextu a co je podstatné. (Ostatně to svým způsobem říkávalo i holé ‚kdo, kdy, kde‘.)

9 Blíže o tom Jana Mynářová (2007) *Language of Amarna – Language of Diplomacy. Perspectives on the Amarna Letters*. Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague. Jana Mynářová, „Jeruzalém v amarnské korespondenci“, in: Pavel Čech (ed.), *Pocta profesoru Jaroslavu Oliveriovi*, Praha: Karolinum (AUC Philosophica et historica 2/2001), 2003, 59–70. Orální původ dopisového žánru zůstával patrný po celý starověk. Posel vyřizující zprávu, akk. *mār šipri*, eg. *wpwrtj*, severozáp. semitštinou (včetně hebr.) מלאך (mal'ach), byl připraven i vysvětlovat a odpovídat na otázky. Psaný text ho k tomu opravňoval (sr např. J.-L. Cunchillos (1999) *The correspondence of Ugarit*, in: *Handbook of Ugaritic Studies*, Watson | Wyatt, eds., Brill, str. 359nn; sr metatext v dopise ugaritského krále Hešmi-Tešupovi, RS 20.184, str. 380–381 *ibid.*)

Kolofón jakožto druh metatextového přípisu byl charakteristický už pro nejstarší sumerskou literaturu, pak pro akkadskou, později pro chetitskou a ještě za dlouho poté pro Ugarit.¹⁰ Podobné metatexty, jak zmíněno, se užívaly také v egyptském písemnictví. Zjevně tedy šlo o mezinárodně srozumitelnou sdělovací formu připojovanou k většině jiných starověkých sdělovacích forem tj. žánrů během celého -3. a -2. tisíciletí.¹¹ Jak se zdá, nadpisy, jak je známe dnes, měly ve starověku daleko menší využití.¹² Vyskytují se také v Bibli, i tam však v daleko menší míře. Obecněji jde o jakési úvodní formulace. Občas se v Bibli objevuje cosi jako nadpis v kombinaci s formálním závěrem připomínajícím kolofón (jímž typicky není) a dohromady tvoří zarámování textu, *inclusio*. Starověké slovesné kompozice vykazují spíše tíhnutí ke koncům než akcentování začátků. Posлуhač byl zvyklý uzavřít chápání textu až na konci.

Koncová umístění měla i další výhodu, byť na klínopisných tabulkách obtížně využitelnou. (Avšak kolofonický žánr pokračoval hluboko do středověku, který tuto výhodu mohl snáze rozvinout.) Na konec bylo možno připsat. To by na začátek nešlo. Zajímavé doklady nalezneme v téže sbírce korespondence, na dopisech EA 23 a EA 39. To byl dopis krále kyperského králi egypt-

10 Ugaritská literatura pokrývá období kolem mladšího datování exodu, tedy relevantní pro dobu Mojžíšovu a dobývání Kenaanu. Ugaritština byla jazyku praotců bližší než akkadština a hebrejštině Tóry se podobá více. Žel ugaritskému dopisu EA 45 v téže amarnské sbírce schází nejméně deset posledních řádek, takže zdali byl připojen nějaký metatext, nevíme. Ostatní amarnské dopisy z Ugaritu metatexty zdá se nemají. Všechny jsou ale silně porušené a některé příliš stručné.

11 Kromě dopisů se také nepřipojoval, z jiných důvodů, k donačním a votivním nápisům.

12 Signální začátky, tzv. incipity, které i ve starověku pomáhaly označovat literární texty, nelze považovat za nadpisy v pravém slova smyslu. S obsahem většinou nesouvisí a bývaly, jako jsou i dnes, pouze identifikační, např. *Enúma Eliš*, „Když nahoře“, jsou první slova dnes známé verze sumersko-akkadského mýtu o stvoření světa. Kolofón jeho první tabulky (na jejím rubu na ř. 1) a podobně kolofón druhé tabulky nazývají text incipitem *Enúma Eliš*. Pouze první dva z devíti řádků kolofónu uvádějí identifikační údaje (co, kde, kdo). Většina řádků nejsou v ničem formální, spíše je to Aššurbanipalova sebechvála (ostatně byl gramotný a snad i sečtělý, čímž jistě vynikal); přitom umístěním jasně oněch devět řádků prozrazuje kolofón. (Český text např. Jiří Prosecký (2010) *Slova do hlíny vepsaná / Mýty a legendy Babylónu*. Praha, Academia; str. 37–68 a komentář str. 21–37 – nebo (1977) *Mýty staré Mezopotámie / Sumerská, akkadská a chetitská literatura na klínopisných tabulkách*. Praha, Odeon.)

Mnohdy se ale z metatextového přípisu stává svého druhu stylistický prostředek. Tento žánr se ani jako kolofón nepodobá moderní tíraži nebo impresu podobně jako incipit není nadpis. Nejstarší víceméně jednoznačné nadpisy jsem objevil v egyptské literatuře až v cca -1300 tj. v 19. dynastii a v ugaritské literatuře dokonce ještě o něco později, po roce -1200. Šlo ale jen o hledání orientační, doplňkové ke kolofónům. Podrobně se jsem se tím nezabýval, a nemohu tedy tvrdit, že by se dříve nadpisy neužívaly.

skému. Egyptský úředník na jeho konec lakonicky připsal „Dopis prince kyprského“. Degradace dokreslující velmocenský postoj Egypta.¹³

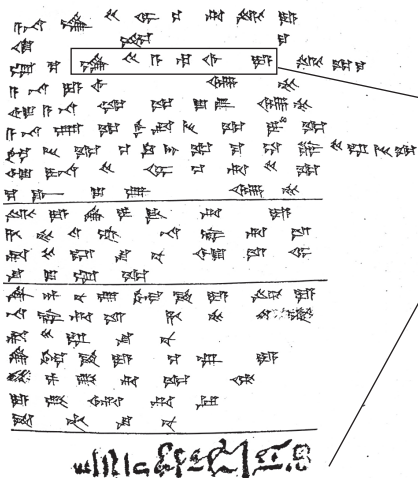
Kolofón a v širším smyslu metatextový přips je prostě typ praktické koncové poznámky. Mohli bychom ji řadit mezi pragmatické prostředky písemných sdělení.

*K akkadské klínopisné tabulce EA 23
okolo r. –1350 od mitannského krále
Tušratty Amenhotepovi III. připsal na
rubu archivář egyptskou hieratikou:*

Rok 36,
4. měsíc zimní, den 1.
Byl v jižní rezidenci
Domu radosti.

Foto autor 4. 2. 2019 v Britském muzeu.
Proto ty úchyty.

šar mátu a-la-ši-ja
král Alašije (tj Kypru)

šct n wr n ʔ3-1^c-š3
dopis prince z Alašije

Na překreslení EA39 rámečkem
vyznačeno, jak sám sebe označil autor
v mezinárodní akkadštině: šar neboli
„král“, ovšem egyptská hieratika suše
dodává: wr čili pouze „princ“. Je zřejmé,
že připsěk má jiné určení než stat:
archivní a interpretační. Zde stejně jako
na EA 23 nemá připsěk dokonce ani
stejněho autora.

13 Šlo o součást politické konvence. Nadřazenost a vazalství se vyjadřovalo termíny rodinné hierarchie (což zejména v dopisech býval i projev zdvořilosti). Nebylo neobvyklé, že i vazalský král se sám označil mezinárodně za „místodržícího“ (jako např. Haddu-Jith'í, král Guzany, cca –850, zepředu na své soše akkadsky, a to vůči Asýrii), ale vnitropoliticky za „krále“ (např. vzadu na téže soše aramejsky). Autor egyptského připsku k EA 39 tedy jen užil politické výrazivo.

Podobně je tomu také v knihách Mojžíšových. Ty představují kompaktní, vícenásobně provázaný celek se složitou a prokomponovanou strukturou. Je náročný myšlenkově a celistvý ideově. Přesto však obsahuje na některých místech vnožené jednotky, a pokud se nerespektuje zvláštnost starověké slovesnosti – to jest tíhnutí ke konci či až finální těžiště a formálně závěry namísto nadpisů – složité celky a jednotky se rozpadnou, dílčí texty se mohou zdát špatně umístěné a nakonec i celá Tóra může budit dojem, že je chaotická a nelogická. Jak známo už po staletí, Tóra se musí studovat spíše než číst. Není pro ledabylé čtenáře.

1.1.2 Slovesný rámec

Druhý starověký rys, který posouvá těžiště k závěru textu, je slovesný rámec. (Ve smyslu lingvistickém, ale zde také, jak uvidíme, ve smyslu grafickém.) Pro nejstarší zaznamenané jazyky je charakteristické sloveso na konci, a to nejen pro sumerštinu, ale (jistě vlivem sumerštiny) i pro akkadštinu.¹⁴ Slovesem na konci se výhodně signalizoval konec věty, také konec věty vložené do jiné věty. Akkadština uměla morfologicky podřazovat slovesa následujícímu slovesu, takže až poslední sloveso v posloupnosti, ať krátká či dlouhá, vyšlo jako nepodřazené čili hlavní a svým formálním i sémantickým rámcem uzavřelo celou větnou posloupnost. Proto akkadština nepotřebovala využívat tak často spojky, ačkoli je měla. Díky tomu byl čtenář zvyklý nejprve přečíst větné členy, kterým nakonec dalo smysl sloveso, a přečíst věty, kterým nakonec dala smysl věta hlavní. Dnes je to pohodlné pro studenta klínopisu: prostě najde sloveso, a pak luští všechno, co předcházelo. Pro tehdejšího čtenáře a pisatele to ale představovalo způsob, jak stavět vyprávění, popisy a výklady, a vlastně i způsob myšlení.

Vraťme se však do dávných dob a uvědomme si, odkud klínopis vyšel. Jeho předchůdcem byly ryté symboly pojmů, ideogramy, vždy po několika v jednom políčku tabulky. Ta políčka narýsovaná na povrchu hliněné destičky představovala první syntax, první textovou kompozici. Není jasné, má-li význam také uspořádání obrázkových znaků (předchůdců klínopisných znaků) uvnitř těch obdélníků. Tenkrát to ještě nebylo zapsáno sumersky, akkadsky nebo jinak. Vlastně se ty zápisy daly číst jakoukoli řečí. Písař mohl zprávu zaznamenat akkadsky a čtenář mohl vykládat obrázky ve svém nářečí nebo jazyce. Byly to mezinárodní symboly podobně jako dnes číslice, emotikony, matematická notace nebo třeba dopravní značky. Pokud šlo o souvislou větu,

14 Akkadština patří k nejstarším semitským jazykům a zároveň je dnes dobře známá a hojně doložená. Praotcové pravděpodobně hovořili jazykem, který nebyl příliš vzdálen od starší akkadštiny, a patrně zapisovali způsobem, jakým se zaznamenávala akkadština.

čtenář ji zřejmě pochopil teprve nad políčkem, které obsahovalo sloveso. To mohlo přijít až po několika polích s předměty, osobami a okolnostmi. Sloveso pro něj znamenalo pointu a dodání celkového smyslu.¹⁵ Na tuto strukturu byl asi zvyklý, a očekával ji tedy také při čtení rozsáhlejších kompozic.

Dva příklady zápisů na tabulkách z úsvitu dějin: protoklínopisné (čili ještě neklínopisné) tabulky z Ummy, období Uruk III, tedy zhruba –3200 až –3000. Povšimněme si členění tabulek na různě velká políčka o různém počtu znaků. Tenkrát ještě zjevně nešlo o zdobný prvek, ale patrně o funkční členění výpovědi. Toto je pozice k zápisu, o natočení při čtení viz níže.

Vlevo MS 2513; vpravo MSVO 3, č. 1, foto © Olaf M. Teßmer, obojí s laskavým svolením Vorderasiatisches Museum, SM Berlin.

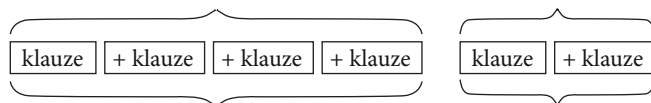
Jak ukázáno, metatextový přípis na konci nebyl špatně umístěný nadpis, ale závěr dodaný na místo nejvyšší důležitosti,¹⁶ a jak vidno, syntax nejstarších písemných symbolů graficky přehledně členěná takovou zvyklost podporuje.

15 Také v případě, že pro sloveso nebyl k dispozici vhodný protoklínopisný symbol. Čtenář rozpoznal větné členy a z nich a z kontextu si domyslel chybějící sloveso. Teprve když měl všechny podrobnosti, pochopil celek.

16 Texty ne náhodou v 1M končívají právě u toho, komu je nato dokument připsán. Začátky mívají spíš návaznou funkci a text směřuje k pointě. V Bibli tam často vypovídá o osobě, ale i tab. I, končící 7. dnem, vlastně nabádá a neosobní přípisek se tím týká každého. Díky k. 36 byl text VIII přijatelný pro celý rod Izákův a zdůvodňoval, proč je Ezau tam, kde je, a proč je Jákob, kde je. Zdá se, že se přípis rozvíjel i pro Ezaua, dokud to bylo důležité.

1.1.3 Slovesná sukcese

Ačkoli lze předpokládat, že zprávy o stvoření jsou starší než hebrejšтина, zřejmým faktem je, že jsou dnes psány hebrejsky. Té se samozřejmě už žádné klípnopisné zvyklosti netýkají. Ale týká se jí souvislost literárních celků vyjadřovaná gramaticky.

souvislost temporální / lokální / logická

Biblická hebrejšтина narozdíl od evropských jazyků, ale stejně jako mnohé jiné, umí spojovat věty do libovolně dlouhých celků časových, lokálních nebo logických (tedy pro děje, popisy nebo výklady). Samozřejmě tím nevyjadřuje pouze spoje, ale i předěly, tedy nejen celky, ale také přerušování děje, odbočky, zdůraznění, dramatické pauzy apod.¹⁷ Tuto schop-

17 Nejvýraznějším a nejméně zřetelným zastáncem tohoto pojetí starohebrejského slovesného systému (zhruba od r. 1992, "The Hebrew Verb in Current Discussions", Journ. Transl. & Textlinguistics 5, str. 91–105) je Randall Buth. V kontextu vědecké diskuse lze říci, že na základě tzv. funkční gramatiky slučuje přístup Longacrovů (1979nn) o rozvrstvení promluvy na popředí a pozadí a Heimerdingerů (1999) využívající funkční perspektivu. Stojí tedy v linii, která posouvá diskuse o vidu a času dále a novým směrem. Už *A Biblical Hebrew Reference Grammar* (C. H. J. v. d. Merwe, J. A. Naudé, J. H. Kroeze 1999) Sheffield Academic Press, která se snaží nestránit teoriím, zdá se tento posun akceptuje (sr str. 143nn a 165 pozn. 28). Buth vychází ze svých zkušeností překladatele a konzultanta překladových projektů hebrejské Bible do afrických jazyků (1977–1996), v nichž se epitaxe (můj termín) vyskytuje rovněž (např. *luo*). Jakožto praktik a pedagog vtěluje svou interpretaci do kurzů a učebnic, např. *Living Biblical Hebrew* (2006), příklady č. 58–78 na str. 154–161 (vyšlo více vydání, stránkování se může lišit).

Euro-američtí gramatikové mají obtíže uchopit tuto vlastnost a nejednota koncepcí se odráží i v nejednotné terminologii: Např. když Waltke | O'Connor (1990) *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, Eisenbrauns, Winona Lake, popisují způsob, jakým sukcesní sloveso přejímá z předchozího, pro sukcesí určujícího kontextu hodnoty vidové i modálně temporální, užívají výrazu subordinace (32.1.3, str. 525) zjevně v jiném smyslu, než se rozumí pravou subordinací. (O subordinaci jasně nejde a nemůže jít. Jelikož jde o jev obecně jazykový, zavedl jsem termín epitaxe neboli adordinace čili přiřadnost.) Ernst Jenni (1981) *Lehrbuch der hebräischen Sprache des Alten Testaments*, Basel, Helbing und Lichtenhahn, tyto časy nazval poněkud lépe „sekvenční“ (ať časové, nebo logicky) a pod tímto termínem lze asi nejlépe hledat kompatibilní koncepcí starohebrejské gramatiky. Z novějších kratších textů sr např. Aaron Hornkohl (2018) *Biblical Hebrew Tense–Aspect–Mood, Word Order and Pragmatics: Some Observations on Recent Approaches*; N. Vidro, R. Vollandt, E. M. Wagner, J. Olszowy-Schlanger (ed.) *Studies in Semitic Linguistics and Manuscripts*; viz ref. str. 54–56 (lze vyhledat). Můj podrobný výklad sukcese v biblické hebrejštině s příklady má aktuálně 66 normostran, tedy asi 44 stran *ThV*. Smysl tohoto článku by ale přesahoval a navíc by text přetížil řadou pojmů, které bylo nutno zavést.

nost ztratila už v pozdně biblické době. Dnes ji dávno nemá. Ale měla ji hebrejšťina Tóry. A podobný nástroj patrně měla také starověká egyptština (ač to je předmětem diskuse).¹⁸ I akkadština dokázala vyjadřovat souvislost, třebaže jinak než hebrejšťina.¹⁹ Setkáme se s ní v ugaritské literatuře, na Méšaově stéle (možná je moábsky, řečí i tak blízce příbuznou hebrejšťině) a byl to snad nástroj přirozený už pro severozápadní semitštinu, tedy jazyk Mojžíšův. Ať byl gramatický nástroj jakýkoli, zdá se, že pro tehdejšího posluchače byla souvislost celku důležitá.

18 Nástin diskuse viz např. v James P. Allen (2014, 3rd rev.) *Middle Egyptian: An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs*; Cambridge, CUP; esej 26, str. 455–462. České příklady stručně např. Renata Landgráfová (2013) *Jazyk egyptských pisarů / Gramatika klasické egyptštiny*; Praha, FF UK; od str. 99. Jak vidno, vedle syntaktického nahlížení lze k systému přistupovat i z hlediska informačního členění. Českého lingvistu by to nemělo překvapit.

19 Výklad s příklady např. ve Wolfram v. Soden (1995) *Grundriss der akkadischen Grammatik*, Editrice Pontificio Instituto Biblico, Roma, s. 257–258 (§156) aj., v. s. 314; soustředěnější a s delšími příklady John Huehnergard (1997) *A Grammar of Akkadian*, Scholars Press, Atlanta, s. 49–50 (7.4), k tomu na s. 187 (19.3) a v rámci topikalizace na s. 212 (21.5), pak zmínka na s. 222 (22.1) a podrobněji zejména s. 325 (29.2). Názorně ji podává i Martin Worthington (2010) *Complete Babylonian*, Hodder Education, s. 28 (6.15), s. 188 (29.3) o rématizaci, ale především s. 193–194 (30.1–2) a s. 211–213 (32.1–3). Analytičtější s mnoha příklady (a odkazy na primární zdroje) Giorgio Buccellati (1996) *A Structural Grammar of Babylonian*, Wiesbaden, Harrassowitz; k determinaci na s. 351 v 63.2(3), s. 357 (63.6.3) a s. 384–387 (typ 8, pak příkl. 6 a 7), k uvození přímé řeči na s. 366 (65.5) a k přiřadnosti obzvláště s. 378–379 (66.5), kde tento větný poměr z příznaného nedostatku vhodného termínu nazývá hendyadis.

Výklady v některých jiných známých učebnicích jsou kratší a zjednodušující, někdy až příliš; např. Arthur Ungnad (1969) *Akkadian Grammar* (rev. Lubor Matouš), Scholars Press, Atlanta, s. 64–65 (§57b, 58b), s. 107 (§96–97), s. 109 (§100b), s. 117–118 (§109d), s. 120–121 (§110–112a); Richard Caplice (2002) *Introduction to Akkadian*, Editrice Pontificio Instituto Biblico, Roma, s. 32 (§34a); a česky Nea Nováková | Lukáš Pecha | Furat Rahman (2000) *Základy starobabylonštiny*, Karolinum, Praha, sub 29.1 na s. 277.

Tyto a podobné gramatiky vesměs zdůrazňují, že nejde o větný poměr podřadící. Patrně však nejde ani o souřadící (Buccellati s. 379), neboť věty s *-ma* a bez *-ma* nelze zaměňovat (ani když je pořadí obrácené, sr Buccellati s. 387, př. 11, ba ani ve zmíněné kombinaci *-ma u*, sr Huehnergard s. 50, 7.4e s příkladem), nejsou syntakticky rovnocenné a sekvence by teoreticky mohly být libovolně dlouhé (už proto není hendyadis vhodný termín). Spojení je nevložené, ale závislé (jak ukazují stavové věty s futuroprézentem neboli durativem, který přejímá čas z poslední věty bez *-ma*, sr Huehnergard s. 98, 12.2c; o sémantické závislosti viz např. Buccellati s. 378–379 a 475, třebaže jeho „logical“ nebo „virtual subordination“ jako „special type of coordination“ v 84.1(3) na s. 473 ibid. a 86.3, s. 479–480 je problematické, neboť se zakládá na převodu koordinace do hloubkové struktury, kde převodce dostane subordinaci, pokud ji chce; nadto opět platí pro dvojici vět, což nestačí). Toto spojení by mohlo podobně jako v hebrejšťině odpovídat epitaxi čili adordinaci. Stejně jako subordinace nebo koordinace představují nexus o více konkrétních typech vět, podobně přiřadnost v akkadštině i ve starohebrejšťině zahrnuje více sémantických typů a funkcí, které v akkadštině a hebrejšťině nejsou totožné. Oba semitské jazyky různou cestou však řešily podobnou potřebu explicitní posloupnosti. Ovšem akkadská částice má více funkcí. Hebrejšťina je v tomto jednoznačnější.

Tato vlastnost gramatiky účinně zabraňuje tomu, aby se hebrejský text dal sešít ze střípků od různých autorů. Hebrejská posloupnost časová, logická nebo observační nevznikne prostým sesazením vět různého původu. Starověký hebrejský stylista se totiž vyjadřoval v nadvětných celcích, ačkoli to z evropských překladů nebývá téměř vůbec patrné. Dnešní evangelikální nebo ortodoxní čtenář věří, že biblické texty vznikaly jako smysluplné a cílevědomé celky, ale vlastně by ani věřit nemusel; stačí nahlédnout do textů, je to v nich. Stačí odložit evropské pojetí gramatiky, které je co do vyjadřování souvislosti neúplné.

Na základě těchto a několika dalších formálních kritérií²⁰ a s přihlédnutím k obsahu uvažovaných celků jsem dospěl k následující základní struktuře 1M.

1.2 Základní struktura 1M

Na základě formálních, nikoli obsahových kritérií jsem dostal 8 literárních celků (označuji je názvy užitými ve vlastním překladu 1M a zde také incipitem, jak bývá od starověku dodnes zvykem nazývat literární jednotky):

rozsah	přepis	přepis
1M 1,1–2,4a „Berešit bara“	<i>I. série tabulek, kterou Mojžíš zdědil</i>	2,4a: „Potud historie nebe a země o jejich stvoření.“
1M 2,4b–5,1a „Bejom asot“	<i>II. série tabulek, kterou Mojžíš zdědil</i>	5,1a: „Potud záznam historie Adamovy .“
1M 5,1b–6,9a „Bejom bero“	<i>III. série tabulek, kterou Mojžíš zdědil</i>	6,9a: „Potud historie Noachova .“
1M 6,9b–10,1 „Noach“ ²¹	<i>IV. série tabulek, kterou Mojžíš zdědil</i>	10,1: „Potud historie Noachových synů, Šema, Chama a Jefeta. Také jim se po té záplavě narodili synové.“
1M 10,1–11,10a „Bne Jefet“ ²¹	<i>V. série tabulek, kterou Mojžíš zdědil</i>	11,10a: „Potud historie Šemova .“
1M 11,10b–27a „Šem“ ²¹	<i>VI. série tabulek, kterou Mojžíš zdědil</i>	11,27a: „Potud historie Terachova .“

→

20 K dalším formálním kritériím patří např. existence předzpráv u některých narativů a zachované spojovací formulace. Některá zmíním v následujícím textu, všechna zmiňuji ve svém nepublikovaném komentáři k vlastnímu překladu 1–2M.

21 Členění tabulek *IV* („Noach“), *V* („Bne Jefet“) a *VI* („Šem“) nepovažuji pro sebe za vyřešené, přestože tak člením první verzi svého překladu 1M. Noach, *IV*, hladce vplývá do *V* (gramaticky, →

1M 11,27b–25,19a „Terach“	VII. dokument, který Mojžíš zdědil	25,12–19: „Potud historie Izmaela ben Abrahama, kterého“ ... atd., až ... „A potud také historie Izáka ben Abrahama.“
1M 25,19b–37,2a „Avraham“	VIII. dokument, který Mojžíš zdědil	36,1–37,2a: „Potud historie Ezauova. [To je »Edom«.]“ ... atd., až ... „Také Jákob se usadil, a to v zemi, kde kočovával jeho otec, v zemi Kenaan. Potud historie Jákobova.“
1M 37,2a–2M 1,10? „Josef“	Historie vyprávěná Mojžíšovi	Poslední třetina 1M plyne navazuje tím, co Mojžíš slyšával, a pak 2–5M tím, co sám zažil (sr 4M 3,1).

Podobnost s tzv. teorií toledot není náhodná. Mé bádání začalo vlastně ověřováním této teorie. Můj výsledek není s ní zcela totožný, je pouze podobný. Ale vděčně jí přiznávám původ. Pro srovnání uvedu své členění a to, které naleznete u tzv. Wisemanovy hypotézy.²²

WaaJiWwaaL:DhuU, „(pak) se narodili“, i anaforou, LaaHaeM, „jim [Noachovým synům]“. Následují rodokmeny ukončené formulací s výrazem *L:ThoOL:DhooThaaM*, „podle jejich historií“, aniž bych to zatím považoval za dostatečný formální signál; pak přijde na řadu příběh; a zakončí se formulací *%eeLLae ToOL:DhooTh SeeM*, „Potud historie Šemova.“ Připsání delší textové jednotky *IV+V* Šemovi dává dokonce větší smysl než připsání *IV* třem Noachovým synům a pak *V* prvorozrozenému zvlášť. V r. 2010 patrně u mne převážila výrazná pointa, ... „tedy celá země pochází od těchto tří“ (9,19). I jinde jsem však musel častěji zvažovat texty vložené do jiných textů 1M, např. tzv. bitvu králů v k. 14 (ostatně v překladu graficky oddělenou), možná 19,29b–38, a zejména dlouhý přípis *VIII*, 36–37,2a, který svou zřetelnou složeností celé k. 36 spíše než metatext tvoří dodatkově sekundární sdělení z pohledu Ezaua a jeho rodu (možná podle vzoru 25,13–16/18) sestávající z asi čtyř pozdějších dokumentů (v překladu značím 36,2–8.10–19.20–28.29–43), z nichž poslední dva pojednávají o Churritech. Nebylo neobvyklé, že kolofóny a jiné metatexty byly rozvíjeny postupně a přidávalo se k nim. Také sám dnešní text *IV+V* mohl být rozvíjen později, leda bychom předpokládali, že Šem osobně popsal vlastní potomstvo nejméně do páté generace. Přípisu „historie Šemova“ lze rozumět jako dokument připsaný Šemovi, snad v základu od něho, ale i později zaštitěný jeho autoritou. Tak možno chápat i některé další přípisy. Připojení dalšího textu v pořadí, *VI*, incipitem „Šem“, v závěrečné glose připsaný Terachovi, k tabulce *IV+V* by se zakládalo spíše na obsahové návaznosti, neboť odlišná forma i formální oddělení jsou zřetelná. Ale připsání tohoto lakonického textu Terachovi celkem vyhovuje a obsahová návaznost sama je sotva důvod k postulování původní jednoty. Ostatně také texty *IV* a *V* mohly být sjednoceny ještě za doby patriarchů; nebylo by to nic neobvyklého. Mojžíš by nemusel provádět mnoho redaktorských úprav. V Tóře lze pozorovat i občasné drobné redaktorské úpravy pomojžíšovské. Tato možnost byla zřejmě otevřena ještě mnoho staletí, než byl text definitivně považován za neměnné dědictví a vše, co bylo navíc, se psalo jinam. (Nadto i záznamové médium a frekvence jeho přepisování se pak změnily. Nová pravidla nemusela být jen sakrální, ale i pragmatická.)

²² Lze ji vyhledat jako „teorie toledot“ či „Wisemanova hypotéza“. Pochází od klínopisce Percy J. Wisemana, jenž přišel na myšlenku, že několik specificky umístěných výrazů *toledot* v biblic-

rozsah	pořadí mé a Wisemanovo	přípisy	
1M 1,1–2,4a „Berešit bara“	<i>I. série tabulek, kterou Mojžíš zdědil</i> W1	2,4a	
		2,4ab	
1M 2,4b–5,1a „Bejom asot“	<i>II. série tabulek, kterou Mojžíš zdědil</i> W2	5,1a: Adam	
		5,1a: Adam	
1M 5,1b–6,9a „Bejom bero“	<i>III. série tabulek, kterou Mojžíš zdědil</i> W3	6,9a: Noach	
		6,9a: Noach	
1M 6,9b–10,1 „Noach“ ²¹	<i>IV. série tabulek, kterou Mojžíš zdědil</i> W4	10,1: Šem, Cham a Jefet	
		10,1: Šem, Cham a Jefet	Možná 1 tab. IV 6,9b–11,10a 11,10a: Šem
1M 10,1–11,10a „Bne Jefet“ ²¹	<i>V. série tabulek, kterou Mojžíš zdědil</i> W5	11,10a: Šem	
		11,10a: Šem	
1M 11,10b–27a „Šem“ ²¹	<i>VI. série tabulek, kterou Mojžíš zdědil</i> W6	11,27a: Terach	V ?
		11,27a: Terach	
1M 11,27b–25,19a „Terach“	<i>VII. dokument, který Mojžíš zdědil</i> W7 končí u 25,12 W8 je 25,13–19a	25,12–19a: Izmael a Izák	VII ?
		25,12: Izmael	
		25,19a: Izák	
1M 25,19b–37,2a „Avraham“	<i>VIII. dokument, který Mojžíš zdědil</i> W9 končí u 36,1a W10 je 36,1b–9 W11: 36,10–37,2a	36,1–37,2a: Ezau a Jákob	VIII ?
		36,1a: Ezau	
		36,9: Ezau	
		37,2a: Jákob	

ké 1M patrně označuje na onech místech formální závěr textových oddílů neboli jejich kolofón. Tento objev pak rozvinul a publikoval jeho syn, známý asyrológ a klínopisec (i hebraista) Donald J. Wiseman. Z originálu *New discoveries in Babylonia about Genesis* (1936) [k nalezení a stažení i v PDF, digit. 2011, Dr Peter Bluer, PhD, BSc (Hons), www.biblemaths.com (9/2014)] a z jejího 4. německého vydání *Die Entstehung der Genesis* (1987), doplněného podle konzultací s prof. D. J. Wisemanem, přeložil Jan Štífler českou verzi, *Vznik knihy Genesis* (vyd. JAMI, Havířov 1993).

Jak vidno, spojení W7 a W8 v dokument VII a spojení W9, W10 a W10 v dokument VIII řeší zřejmý nesoulad přípisů a obsahů. Proto je neoznačuji jako kolofón, ačkoli původem nejspíš o ně šlo, ale volím širší termín metatextový přípis, který lépe vystihuje stav textu tak, jak jej známe dnes. Podle mých pozorování totiž metatext nebyl ani zdaleka formalizovaný. Byl to naopak velmi pružný žánr a umožňoval nejen nestandardní obsah, ale také rozšíření podle potřeby. Po sesazení někdejších samostatných protohistorických sdělení do souvislé kompozice IM přestávají striktně vzato být metatexty a stávají se formálním uzavřením citovaného dokumentu, vlastně kompozičním prvkem. Zde u dokumentů VII a VIII umožnila tato forma svým specifickým umístěním vložení jiných dokumentů, aby se poskytlo čestné místo prvorozenému (Izmaelovi v VII a Ezauovi v VIII), jak se slušelo, a neopomíjelo podat historii také z jejich hlediska. To zajišťovalo, že dokument byl i ve své době věrohodný, ač se nám dnes mohou ty jakoby odbíhající pasáže zdát nadbytečné. (Pokud bych v budoucnu rozpoznal IV a V jako IV+V=„IV“, počet tabulkových souborů by se snížil z osmi na sedm a rozdíl oproti Wisemanovi by byl větší.)²³

2 Dvě zprávy o stvoření

První dva soubory tabulek nesou zprávy o stvoření. Soubor I, „Berešit bara“, je celý o stvoření světa. Soubor II, „Bejom asot“, je o stvoření člověka a jeho světa vztahů, tj hlavně o vztahu k Bohu. Nejprve se podívejme na to, jak se liší, abychom mohli říci, zda si konkurují (a představují různé názory) anebo zda se doplňují (a představují různé náhledy téhož). Pak se zaměříme na otázku, jak mohou být staré, a jsou-li starší než zbytek Bible, jak se mohly dochovat.

2.1 Formální odlišnosti

Liší se délkou:

I je stručná, popisná a nápadně systematická;

II je delší, narativní.

Liší se přípisem:

I: „Potud historie nebe a země o jejich stvoření.“

II: „Potud záznam historie Adamovy.“

23 Rozdílů je více. Vedle opuštění termínu kolofón ve prospěch širší kategorie metatextových přípisů nevyčleňují též rodokmeny (u písařů ostatně už v kolofónu), ale mám za integrální součást, možnou a důležitou, neboť zakládaly vlastnické nároky. (To mohla být role *terafim* v IM 31,19–42(+nn!)) a motivace pro Ráchel.) Klíčové nejsou pro mne ani „datovací“ a návazné formulace (viz pozn. 24). Podrobnosti přesahují smysl tohoto článku.

Obě jsou vypointovány těsně před přípisem (*I*: 2,2–3; *II*: 4,26b). Přípis *I* je atypický. Neuvádí osobu, pouze „nebe a zemi“ (*II* o nich hovoří opačně jako o „zemi a nebi“).

II má předzpěv (2,4b-6/-7; podobně jako *III* a *IV*), kdežto *I* jej nemá.

Na první pohled tedy *I* působí jako starší, ale to může být jen subjektivní dojem a nečiní to ze *II* nijak mladý text.

2.2 Obsahové odlišnosti

Uvedme zejména těchto několik charakteristik:

Tabulka „Berešit bara“

- zná Boha jako Stvořitele,
- rozlišuje svaté a všední.
- Ve stvoření je dokonalý řád, který člověk nevylepší. O práci a bohoslužbě se tu hovoří jen tak, že Bohu se slouží odpočíváním sedmého dne (protože Bůh odpočinul) a nectěním slunce, měsíce ani jiného stvoření (protože je stvořil jediný Bůh a řád jim dal On).

V tabulce *II*, „Bejom asot“,

- Stvořitel je u člověka.
- Rozlišuje se poslušnost a hřích.
- Bůh stvořil zvláštní prostředí pro člověka, aby pěstoval vztah ke Stvořiteli.

Zpráva se zabývá vztahy člověka ke stvoření, vzájemně mezi lidmi, ale především vztahem člověka s osobní povahou a vůlí ke Stvořiteli s osobní povahou a vůlí. Bůh prikazuje. Neposlušností člověk o důvěrný vztah přichází. Lidé umírají a nedaří se jim vztah obnovit, třebaže pokusy o bohoslužbu pokračují.

Tabulka *II* si všímá geografie (sr „země a nebe“), tabulka *I* je univerzalistická (sr „nebe a země“). Formulace „nebe a země“ ze závěru tab. *I* může naznačovat, že v ní jde o pohled jakoby z nebe v protikladu k formulaci „zem a nebesa“ z incipitu tab. *II*, která jakoby naznačovala, že její líčení je pohledem ze země. (Ostatně nekončí stvořením, ale snahami lidstva uctívat Boha (4,26b). A v kolofónu je připisána Adamovi.) Spojení obou textů může být důvod, proč se tento kontrast obou podobných výrazů zachoval i v souvislém textu, který narozdíl od seřazených tabulek žádné kustomy tj formální provázání ze spisu do spisu návaznými formulacemi²⁴ už nepotřeboval.

24 Začátky různých dokumentů propojoval tzv. kustod. Nejde o repetici zvanou anadiplosis, stylistický prostředek užívaný již ve starověkém klínopisu a později běžně ke spojování kratších úseků do širších celků. Nalézá se i v biblické poezii a pod názvem *širšur* (řetězení) vešel do rabínské prózy, mj často ke spojování biblických citací s výkladem nebo zvyrazňování logiky. Shamir Yona | Ariel Ram Pasternak (2019) *Concatenation in Ancient Near East Literature, Hebrew Scripture and Rabbinic Literature* (Brill, Review of Rabbinic Judaism 22:46–92) chápou anadiplosis jako →

Tabulky *I* a *II* se zdají oslovovat společnost, která každodenně pracuje (jako zemědělci). Obě vybízejí k bohoslužbě ve vhodný čas a vhodnými dary.

V tabulce *II* lidský rod pokračuje a záznam toho jakoby odrážel přesvědčení, že pro pochopení Božího jednání nutno reflektovat historii.

Můžeme shrnout, že tab. *I* vidí člověka jako organickou součást vesmíru, vztahům se nevěnuje. Vyznívá optimisticky. Tab. *II* se věnuje člověku a problémům ve vztazích (k Bohu, k sobě i ke světu). Je spíše pesimistická.

Formálně i obsahově se jeví zřejmé, že obě tabulky mají odlišný účel a sdělení. Navzájem si nekonkurují. Tab. *II* koriguje obecný optimismus tab. *I*.

2.3 Možnosti dochování

Otázka zní, (*a*) za jak dlouho po stvoření se mohlo o něm něco napsat. (*b*) A za jak dlouho se mohlo napsat tolik, kolik máme v 1M 1–4. To se odvíjí nejen od toho, kdy bylo stvoření, ale i od možností zápisu a gramotnosti.

2.3.1 Možný původní zápis

Nejstarší dochované texty jsou psány pojmovými symboly nezávislými na konkrétním jazyku. K interpretaci bylo důležité rozložení piktogramů v polích tabulky. Podle tvaru některých znaků lze odhadnout natočení. To, jak se tabulka natáčela při psaní a při čtení, se mohlo lišit (sr obr. vpravo).

Podobné pojmové písmo je doloženo ve 2. pol. -4. tis. po celém Blízkém a Středním východě. Nejstarší dnes známé tabulky pocházejí ze sumerské jižní Mezopotámie, lokalit Uruk (vrstev IV–III, sr obr., -3300 až -2900) a Larsa, Umma (odkud pochází ms2513, viz obr.) a severněji ležící Džemdet Nasr (-3000 až -2900) a z několika dalších míst jako Chafádží a Tell 'Uqair a dále z Chabúba Kabíry poblíž syrského Aleppa na západě a dvou dalších lokalit. Ale nejen z této široké oblasti. Protoklínopisné tabulky se našly také jedna v Ninive a tři necelých 200 km na západ od něho v Tell Bráku. Tam byla kultura odlišná, na Sumeru původně nezávislá a snad i starší. Několik desítek podobných záznamů bylo rovněž objeveno na jihovýchodě v Súsách, šest v Čoghá Míši dále na východ, jedna v Tall Gesar u Rámhormoz pod horami Zagrosu,

opakování výrazů propojujících pouze konce veršů se začátky následujících. Někteří jiní autoři vidí anadiplosis šířeji a zahrnují různé gradace, paralelní či koncentrické struktury, inkluze a referény. Naprostá většina takových repetič dodává styl kratším až velmi krátkým jednotkám. Původně jde pravděpodobně o rétorický prostředek a v zápisu je signálem buďto možné orality původní, nebo recitačního záměru. Neindikuje však zvláštní stáří. Kustod naproti tomu je prostředek spíše technický, užívaný ke spojování sice obsahově souvisejících, ale fyzicky různých a libovolně dlouhých klínopisných tabulek a jeho možné výskyty v Bibli mohou naznačovat výjimečně velké stáří biblických částí, kde je lze identifikovat, protože kustody měly smysl pouze v kolekcích tabulek, později už jsou relikty.

Znovu protoklínopisné tab. MS 2513 z Ummy (nahore) a MSVO 3, č. 1 (dole). Obě pocházejí z období Uruk III, datovány do let –3200 až –3000, tedy přes 5000 let staré.

Ačkoli při zápisu bylo asi pohodlnější držet tabulky v dlaní svisle, znaky ‚ruka‘ (sr i násl. obr.), ‚amfora‘ a ‚vycházející slunce‘ prozrazují, jak měla být tabulka čtena.

Je patrné, že políčka organizují čtení už dosti složitých zápisů a že zápis na tab. MSVO 3/1 vyšel asi stručněji, než píšat původně plánoval.

MSVO 3/1, foto © Olaf M. Teßmer, obojí s laskavým svolením Vorderasiatisches Museum, SM Berlin.

dále 43 textů až v Godin Tepe na odvrácené straně tohoto íránského pohoří a 19 dokonce v Tepe Sialk ve městě Kášán v isfahánské provincii uprostřed íránské planiny. Přinejmenším v obou posledně jmenovaných nalezištích šlo o kultury prokazatelně lokální a zcela mimo oblast uruckého kulturního okruhu. Někteří by k tomuto výčtu přidali ještě další nálezy ze širokého pásu od severní Sýrie přes Mezopotámii až do východního Íránu. (Tabulky se našly až v Sístánu u hranic s Afghánistánem a mezi jmény kromě neznámé Aratty kdesi hluboko uvnitř Íránu či hlouběji bývá uváděn také Dilmun na jižním pobřeží Perského zálivu: dnes Kuvajt, Bahrajn, Katar.) Ale povaha nálezů neumožňuje vždy jejich jednoznačné přiřazení k počátkům gramotnosti. Nicméně už na základě těchto celkem několika tisíc textů, valnou většinou tabulek, z dosud asi patnácti míst lze usuzovat, že písmo patrně není sumerský vynález. (Tabulky nalezené na východě se ostatně označují jako protoelamské, nikoli sumerské, a elamština, nikoli sumerština se předpokládá za nimi. Tabulky z Tell Bráku na samém severu Mezopotámie, zjevně nezávislé na Uruku, se dokonce zdají starší. Sumerové se ostatně do Mezopotámie přistěhovali, nebyli domácí.) Vrstvy, odkud získáváme nejstarší nálezy, ukazují, že ve druhé polovině -4. tis., tedy v době, odkdy je znájí archeologové, bylo symbolické písmo již rozšířené po celém tehdy známém světě. Množství dochovaných archaických tabulek ve vrstvách Uruk IV a III

(těch je nejvíc) lze spíše vysvětlovat tamní výkonnou administrativou a nemusí nutně ukazovat, že právě odtamtud, z jižní Mezopotámie, pochází písmo.

Tato tabulka z Kíše ve středním Iráku poblíž Babylonu snad pochází z –3500 čili předchází onu záplavu tabulek z Uruku mnohem dále na jihu. (Někdy se udává –3300 až –3100, pozdní Uruk.) Orientace nohy na líci i rubu tabulky a hlava i smyk na líci tabulky prozrazují, že symbol ruky ukazuje vzhůru (podobně jako na Ms 2513 výše). Patrná jsou i čísla 1, 2 a 3.

Odlitek Ashmolean Muzeum, Oxford, orig. parně Iraq Museum.

Foto autor 4. 2. 2019, zvýraznění dle public domain.

Zdá se zřejmé, že protoklínopisný systém vznikl kdesi v této široké oblasti již o něco dříve a rychle se rozšířil do okolních národů a jazyků. Asyriolog C. B. F. Walker říká doslova: „I studium právě raných uruckých textů napovídá, že jsou závislé na ranější piktografické tradici, jež nebyla ještě nalezena, popř. identifikována.“²⁵ Přesnější dobu ani místo vzniku písma zatím z nálezu určit nelze. Naproti tomu se zdá pravděpodobnější, že šlo o písmo protoklínopisné spíše než egyptské, které vždy bylo vázáno daleko více na kulturu egyptskou a oblast jejího bezprostředního vlivu. Ve druhé pol. –4. tis. a spíše v jeho závěru se např. v oblasti Syropalestiny objevují jednotlivé etikety se serechy, což není mnoho.²⁶ V kontrastu s tím se klínopis jeví od svých počátků

25 Sr C. B. F. Walker (1988) Cuneiform, in J. T. Hooker (ed.) *Reading the Past: Ancient Writing From Cuneiform to the Alphabet*, University of California Press, Berkeley; česky (2007) *Klínopis: Čtení v minulosti*, Litera, Volvox Globator, přel. Pavel Čech, s. 12. Písmo mohlo vznikat a zrát na pomijivých materiálech (dřevo, kůže, listy), tedy dříve, než nalézáme.

26 Sr např. Elise V. MacArthur (2015) The Conception and Development of the Egyptian Writing System; s. 115–136 in: *Visible Language: Inventions of writing in the ancient Middle East and beyond*, ed. Christopher Woods; Oriental Institute of the University of Chicago. Andréas Stauder (2015) *The Earliest Egyptian Writing*; s. 137–147 in: dtto; aj. Serech je obdélník stylizovaného průčelí paláce symbolizující božskou roli panovníka.

jako písmo mezinárodní a takové zůstávalo vždy potom, respektováno i samotnými Egypťany. Víme o půldruhé desítce jazyků, které pravidelně užívaly klínopis.²⁷ Některé si jej přetvořily nebo vzaly jako inspiraci, ale většina se zapisovala dobovou variantou sumero-babylonských znaků.

Je proto významné, že o nejstarších dějinách se dovídáme prostřednictvím praotců pocházejících z oblasti Mezopotámie. Lze předpokládat, že forma nejstarších vrstev Bible využívala spíše toto internacionální médium než kulturně specifické médium egyptské, ať už patriarchové obývali kterýkoli kraj. Mezi mnoha klínopisy nalezenými v Izraeli některé pocházejí z doby Izáka a Jáka, jimž jsou připsány biblické dokumenty *VII* a *VIII*. Víme odjinud, že např. v Chacoru, kde bylo nalezeno nejvíce klínopisných dokumentů, existovala písařská škola respektovaná i v Babylonii a Sýrii. Není tedy důvod pochybovat, že klínopis byl znám i v jiných městských státech Kenaanu. Postavení venkovských obchodníků bylo zřejmě srovnatelné s obchodníky jinde v klínopisném světě: Pokud měli být úspěšní, patrně museli mít nějakou funkční, aspoň minimální gramotnost. Abraham vyšel z Uru, centra vysokoškolské vzdělanosti. Jako on byli také jeho synové bohatí venkovští obchodníci; a protože otcové dbávali, aby gramotnost přešla i na syny, sotva věřit, že by Abraham svým synům nepředal gramotnost a ztížil jim podnikání. Pokud se v Terachově rodu dědila písemná svědectví, z nichž se později staly počátky naší Bible, byl o důvod více, proč spolu s nimi předávat i znalost písma, a to klasického, jaké užívaly vzdělané vrstvy v zemi, kde patriarchové kočovali, a do jakého snad byly přepsány jejich vlastní rodové ságy, tedy klínopisu (spíše než hláskového prapředka dnešního písma hebrejského, které také již v této době vznikalo, avšak v Kenaanu není tak brzy doloženo).

Takže na otázku (*a*), „za jak dlouho po stvoření,“ můžeme odpovědět, zachováme-li biblické počítání let: Velmi brzy, během několika set let či během jednoho tisíciletí. Pokud žil Adam 930 let, tedy ještě za života Adama.

Systémy značek provázely člověka od nejstarších dob. Takové značky zjevně nesly jednoduché významy. A čísla. Nalézáme je na různých koutech země, nejen v Mezopotámii. Kde přesně již můžeme hovořit o piktografickém písmu, je nejasné, protože značky a písmo existovaly souběžně. Vlastně až dodnes. Avšak písmo zdá se nevzniklo evolučně rozvinutím značek, ale někdy v pol. -4. tis. se objevuje náhle jako víceméně rozvinutý systém. Zdá se, že kdokoli jmenovaný v 1M 4 mohl cosi zaznamenávat. Nutno ale mít na mysli, že písmo nevzniklo pro záznam řeči, nýbrž jako mnemotechnická pomůcka. A klínopis (který se během staletí propracoval k docela fungujícímu záznamu

27 C. B. F. Walker (2007) *Klínopis / Čtení v minulosti*. Volvox Globator (Litera), přel. Pavel Čech, str. 47; orig. (1987) *Cuneiform*, in J. T. Hooker (ed.) *Reading the Past*.

řeči, nejen smyslu) v sobě vždy uchovával něco z původního určení coby ná-
povědních značek. Strukturoidané ekonomické texty i později jsou náznakové.

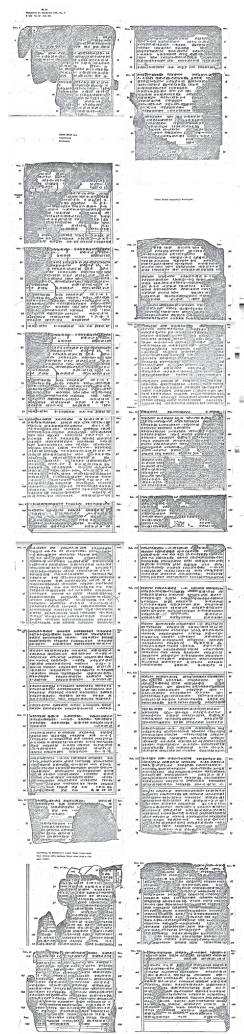
Možnost záznamu zprávy o stvoření ilustruje nevelká tabulka (7,8 × 7,8 cm) z jihoirácké lokality Džemdet Nasr z předklínopisného období pozdního Uruku (Uruk III, kolem r. -3200 až -3000), tedy o řadu století mladší než nejstarší dochované tabulky, ale ve stejném systému zápisu. Má vzhled podobný tomu, jak mohla vypadat zpráva o stvoření. Každý řádek končí vlevo tím, o kolikátý den jde. Čte se snad zprava doleva (jak prozrazuje přetečení ř. 4 vlevo na rub). Řádky začínají velikostí potravních přídělů (hlavně chleba) a jménem příjemce. Jsou zřetelně odděleny, každý je tedy zvláštní výpověď. Sombrero a lívance znamenají „den“ a kolikátý.²⁸ Zápis o stvoření by musel být delší, ale pokud i ten jako jiné zápisy byla mnemotechnická pomůcka, nemusel být o mnoho delší a obsah by byl zachován. Mojžíš o dva tisíce let později si nemusel nic přidávat, jen hutné symboly převedl do vyprávění (pokud to již dávno před ním neučinil někdo v době patriarchů nebo před nimi, což je dobře možné; viz níže).

Popis pětidenních přídělů. Každému přídělů je věnován řádek končící znaky „den první“, „den druhý“ atd. Znak pro „den“ je východ slunce mezi kopci. 1M 1 nemusela být o mnoho delší. Pozdní Uruk, období Džemdet Nasr, cca -3000.

*Foto autor 4. 2. 2019, Kresba Langdon, práva uplynula.
Neschematické překreslení viz Englund | Grégoire 1991*

28 Sr Walker 2007, s. 64 a obr. 31 na s. 63. Popis, fotografie a přepis (v kódech identifikovatelných znaků) lze vyhledat pod čísly BM 116730 (collection number) nebo P005151 (CDLI number) na cdli.ucla.edu. I z Ebly, geograficky bližší lokality, by se našly podobné příklady a také rozepsané do rámečků.

2.3.2 Možný další vývoj záznamu

Zbývá otázka (*b*), zda se mohlo zapsat tolik jako dnešní 3 kapitoly Bible.

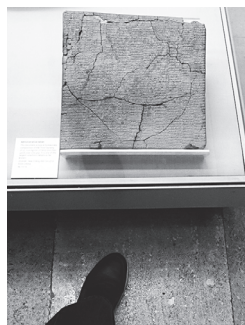
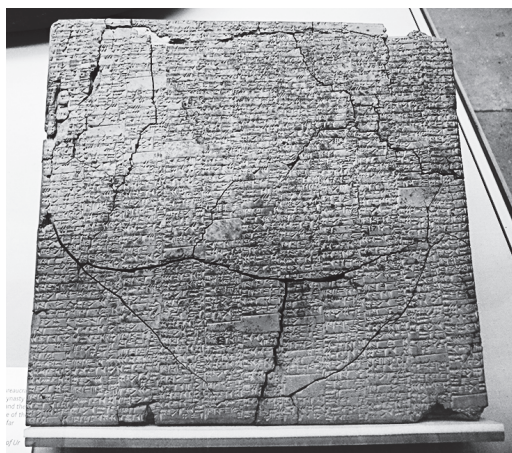
- b*(1) Prvotní záznamy jsou pojmové, tedy velice úsporné. Interpretovaly se mnohem větším objemem textu, než bylo symbolů.
- b*(2) Jakmile se z piktogramů staly logogramy a sylabogramy, tedy regulérní písmo (logofo-netické) – což na území Mezopotámie nastalo brzy, během několika set let – počet znaků v textu samozřejmě narůstal. (Naopak rejstřík znaků se zmenšoval. Namísto více než 1000 různých znaků (a kdysi 1500 různých obrázků) stačil rejstřík okolo 600.) Ale už v té době existovaly obrovité tabulky.

Mittanský král Tušratta poslal Amenhotepovi III. (mezi lety -1400/-1100) veledopis churritsky (EA 24, vlevo).

Takoví obři existovali i dříve. V Ur III (cca -2100 až -2000) se např. dochovala novosumerská tabulka s délkou stran přes 30 × 30 cm, má jedenáct sloupců, váží 6,8 kg a je uložena v Britském muzeu²⁹ (na další straně).

Na velké tabulky se i sepisovalo několik eposů naráz, tisíce řádků. Běžná literární nebo právní tabulka mívala stovky řádků. Také byla vypracována technika, jak více tabulek spojovat do sérií. Klínopis nebyl omezen na placku v dlaní. Mohl mít i tlusté slovníky a měl je. Během celé doby existence klínopisu se pěstovalo opisování a překládání starých zápisů ve starším písmu do nových zápisů v novém písmu. Existovaly historické slovníky, písaři pěstovali

29 Podle J. N. Postgate (1992) *Early Mesopotamia: Society and economy at the dawn of history* (London, Routledge) vyžadovala spolupráci dvou lidí: jeden psal, druhý tabulku natáčel (viz obr. 3.7 z Postgate str. 58; novosumerská stéla, cca -2100, zachycuje sedícího písaře a pomocníka). Ale není rekordman. Podle Zemánek | Vavroušek | Čech | Bičovský | Rychtařík (2010) *Jazyky starého Orientu* (Praha, Academia, str. 194) zatím největší hliněná tabulka, Aššurbanipalova smlouva pocházející z Kalchu, má rozměr 40 × 30 cm. Tamtéž Petr Vavroušek poznamenává, že některé tabulky mají naopak výšku řádku 2 mm, takže např. na tabuličku 2,2 × 2,6 cm se vešlo 144 znaků ve 30 řádcích. (Typické rozměry bývaly ovšem do dlaně, 5 × 5 cm.)

*Seznam polí a ročních výnosů z nich. Umma, jižní Irák.
Datováno do třetího roku Ibši-Sina, krále Uru, tj cca r. –2026.*

Doba Ur III je také dobou Abrahamovou.

Přibližné měřítko poskytnete foto vpravo.

Z té doby pocházejí i jiné veliké tabulky.

Foto autor 4. 2. 2019. Lze vyhledat pod č. BM 110116.

vali aktualizace jako cvičení, lidé i tenkrát dbali, aby kulturní, náboženské a historické dědictví nezaniklo. Písaři a učenci vyhledávali staré zápisy, překládali je, k pojmovým symbolům dodávali gramatiku a tím z mnemotechnických poznámek vytvářeli zápis ve svém jazyce.³⁰ Máme slovníky i těch nejstarších piktogramů s pozdějšími klínopisnými ekvivalenty.

Pokud byl Mojžíš vychováván pro diplomatické služby, musel se učit akkadštinu. Tím se mu zároveň zpřístupnily všechny historické pomůcky, jaké by potřeboval pro luštění a překlad starých zápisů svého rodu. Ale nejspíš nepotřeboval luštit nic prastarého. Abraham, Izák i Jákob byli kočovníci, a to tehdy znamenalo také mezinárodní obchodníci. Mezopotámská společnost byla gramotná. Písař nebyl, kdo uměl psát; byl vzdělaný v právu, ekonomice,

30 Příklad z doložených textů uvádí John L. Hayes (1990) *A manual of Sumerian grammar and texts* (Malibu: Undena Publications) na str. 12–13 u tzv. hymnu na chrám v Keši (patrně nejde o Kíš), který se dochoval v několika kopiích ze starobabylonského období okolo r. -1800. Několik řádek téhož textu se v šedesátých letech vykopalo v Tell Abú Šalábichu z cca -2500. Porovnání ukázalo, že text zůstal nezměněn, mladší starobabylonská verze pouze obsahovala více slovesných afixů než stará verze z Abú Šalábichu. Mním, že podobný vývoj mohly mít i nejstarší biblické záznamy. Mojžíš mohl zdědit text explicitnější než býval starý záznam, a přitom stále velmi doslovný.

počtech a literatuře. Číst a psát musel umět každý obchodník. Těžko si představit, že by Abraham, pocházející z akademického centra Uru, odepřel svým potomkům tuto základní dovednost. Mojžíš tedy nejspíš jen opsal, co bezprostředně zdědil z rodové tradice, snad to seřadil a spojil, pokud něco již nebylo spojeno. Asi odstranil z kolofónů zbytečné údaje, ale ponechal z nich aspoň základy, aby bylo jasné, kde končí jeden a začíná druhý dokument.

3 Závěr

Podíl ústního podání mohl být minimální, a starověké písemnictví žádné ústní podání ani nepotřebuje.

S ústním podáním se pracuje tam, kde orální původ je historicky známý a kde existují také vnitřní důvody. Příkladem může být Homérova *Ílias*, jejíž děj je zasazen do pozdní doby bronzové (v Izraeli doba soudců), u níž je mnohem pozdější zapsání známo (na příkaz Peisistratův v Athénách pol. –6. st.) a příznaky orality (repetice, standardní epiteta a formulace) jsou v textu zřejmé.³¹ Analytická škola v 19. století podobně jako u Tóry se také zde snažila rozložit epos na původně nezávislé textové jednotky podle kritérií spíše formálních než obsahových, ale zejména arbitrárních. Výsledkem byla (podobně jako u Tóry) ztráta literárního celku. Velmi hustá provázanost a pečlivá celková kompozice *Íliady* svědčí (mj. i statisticky) o původní celistvosti při-

31 Malcolm H. Wiener (2006) *Homer and History: Old Questions, New Evidence (Proceedings of the 11th International Aegean Conference*, ed. Sarah P. Morris | Robert Laffineur, Université de Liège / University of Texas at Austin, 2007) rekapituluje současný stav bádání v kap. I: The State of the Debate Concerning Composition of the Epic, s odkazy na podrobnější rekapitulace (n. b. Graciosi 2002 a Reece 2005). Dva protichůdné přístupy nazývá „oral dictation“ (vcelku spolehlivý zápis recitace okolo –8. st., přičemž Homér mohlo být jméno barda či jeho předchůdce; zastávají Reece 2005, Parry 1971, Lord 1953, Janko 1998 a (bez citací) Goold, Gunn, West, Powell, Ruijgh, Haslam a Jensen; nadto van Wees, Dickinson aj. výslovně preferují r. cca –700) a na druhé straně „evoluční“ (výsledek orálního i textového vývoje, postupně krystalizujícího mezi –8. a –6. st., kdy se text písemně ustálil a pak do helénistické doby dospíval do finálního tvaru, takže ‚Homér‘ lze brát za kolektivní označení počátečních autorů; zastávají Sealey, Foley, Nagy, Seaford, Cook, de Vet, Lowenstam, Lamberton aj., typické zejm. pro USA). Ve 21. st. se podle Reese začíná upírat zřetel více k těmto bodům: (1) Narativ vykazuje jednotu obsahovou, času a charakteristik včetně reminiscencí a očekávání, tedy jednotu celkové výstavby; (2) nekonsistence a disharmonie na různých rovinách; (3) absence více rozmanitých verzí každého příběhu, naopak vždy jedna verze soudržná metricky, dialektově, dikcí a stylem; (4) ustálené umělecké vyjadřování. K ucelení pohledu připomeňme, že popisované události se dnes kladou do doby buďto pomykénské (–1200 až –1180; např. Korfmann 2000, 2001, 2002, Deger-Jalkotzy 2001) nebo dokonce ještě předmykénské (–16. až –15. st.; Wathélet 1966, Ruijgh 1985, Janko 1992, Latacz 2001). Wiener 2006 v dalších kapitolách probírá archeologické doklady celé relevantní egejské oblasti pozdní doby bronzové a rané doby železné, nakolik odpovídají dochovaným textům.

nejmenším tematické látky a o zpracovávání vcelku, byť možná postupně. Analytický přístup tzv. homérskou otázku nevyřešil, jen odsunul a víceméně ztratil kredit. Novoanalytická metoda nyní vyčleňuje pouze dílčí jednotky (pojednávající např. o Briseis), kde jejich samostatnost dává větší smysl a pro pochopení literárního celku *Íliady* je konkrétně přínosná.³² Oralita v Bibli (SZ i NZ) se omezuje na poetické pasáže (jichž je asi třetina celého textu, v *Tóře* však naprostá menšina) a často je výslovně poznamenán orální původ nebo (jako u zpěvu) účel. Přinejmenším dvě třetiny biblického textu včetně většiny *Tóry* nevykazuje typické příznaky orality, zato vysokou prokomponovanost svědčící pro původní celistvost. Ústní podání je ostatně typické pro negramotná společenství, nikoli pro vysoce gramotné společnosti Blízkého východu. Jistěže i psané texty mohou mít zdroje. Příkladem může být pět samostatných sumerských básní (předabrahamovských a z doby Abrahama) pro pozdější Epos o Gilgamešovi psaný starobabylonsky (z doby mladších praotců) a ve standardní babylonštině (z časů do Mojžíše, standardní verze krátce po Mojžíšovi, současně s možným dějem *Íliady* a bezpečně před záznamem homérské ústní tradice). Ale se zdroji se badatelsky pracuje, protože jsou známy, nikoli postulovány. Písemný záznam jistě další ústní předávání nevyklučuje, ale v kultuře, která se může opřít o písmo, se zvláštní podpůrné prostředky pěstované negramotnou kulturou (hojné repetice a standardní formulace) pociťují jako rušivé a přinejmenším nefunkční. Tam se s oralitou nepracuje. Kde se však přece vyskytují, mohou být dokladem, že písemnictví z tradičních nebo praktických důvodů stále částečně odráželo orální kulturu. U epických celků a narativů (jako *Ílias* nebo *Tóra*) se ovšem studium psychologie postav, a dokonce i srovnávání formulací porůznu umístěných v delší souvislé textové jednotce považuje za vědecky zcela legitimní (v *Tóře* i v *Íliadě*).

Technicky nahlíženo, záznam se mohl dochovat v písemné podobě, věrné nejen obsahově, ale i ve svých formulacích. Protože se překládalo doslovně (existovaly např. interlineární překlady), teorie plné verbální inspirace se může opírat o autoritu Adama stejně jako o zjevení nejmenovaného předpoptního proroka, aniž by narážela na diskvalifikující obtíže.

32 Děkuji Barboře Krylové za osobní konzultaci 26. 11. 2018.

4 Literatura k dalšímu studiu

- K počátkům písma a klínopisu existuje mnoho dobré literatury na všech úrovních odbornosti a objemu. Z domácích lze doporučit mj.
- C. B. F. Walker (2007) *Klínopis / Čtení v minulosti*, Litera, Volvox Globator, přel. Pavel Čech; což je překlad C. B. F. Walker (1988) *Cuneiform*, in J. T. Hooker (ed.) *Reading the Past: Ancient Writing From Cuneiform to the Alphabet*, University of California Press, Berkeley. Ovšem na toto téma i na další níže uvedená se vyplatí vedle knihoven hledat i na internetu.
- Systematické a názorné je např. práce pojednávající souhrnně o jazyku a kulturách nejstarší historické Mezopotámie:
- Joseph Bauer | Robert K. Englund | Manfred Krebernik (1998) *Mesopotamien / Späturuk-Zeit und Frühdynastische Zeit*; Göttingen, Univ. Freiburg Schweiz / Vanderhoeck & Ruprecht. Na 218 stranách (ano, od str. 16 do str. 233) velmi názorně a podrobně vysvětluje snad vše, co zájemce o raný záznam řeči potřebuje včetně 17stránkové bibliografie. Tento díl je anglicky, gramatika, kultura a dějiny pak německy. Dostupné jsou dále např.
- Visible Language: Inventions of writing in the Ancient Middle East and beyond* (2015) ed. Christopher Woods; Oriental Institute of the University of Chicago.
- Margins of writing, origins of cultures* (2007) ed. Seth L. Sanders; Oriental Institute of the University of Chicago.
- Naproti tomu stručně, což může být žádoucí:
- J. N. Postgate (1996) *Early Mesopotamia: Society and economy at the dawn of history*; London, Routledge. Písmu se věnuje k. 3: The written record, s. 51–70 (přinejmenším přesahuje úvody v učebnicích).
- Douglas Petrovich (2016) *The World's Oldest Alphabet: Hebrew as the language of the proto-consonantal script*; Carta Jerusalem.
- Wayne Horowitz | Takayoshi Oshima | Seth Sanders (2018) *Cuneiform in Canaan: The next generation*; Eisenbrauns.
- K vývoji v bádání a konfrontaci názorů je vhodné sledovat i odborné články a sborníky. Příklady za mnohé:
- Hebrew Bible and Ancient Israel, vol. 2, Trends in Northwest Semitic, Hebrew, and Aramaic Epigraphy* (2013) ed. P. M. Lasater et al.; Tübingen, Mohr Siebeck.
- Yoram Cohen (2019) Cuneiform Writing in Bronze Age Canaan; s. 245–264 in: *The Social Archaeology of the Levant: From Prehistory to Present*; ed. Yasur-Landau, Cline, Rowan; Cambridge University Press. Bibliografie 5 stran.

Yoram Cohen (2017) *Reading and Writing Cuneiform in Canaan: A comparative look*; Jerusalem, Jewish World Congress, Education in Israel and the Ancient Near East in Light of New Research. Ač krátké studie jinak nezmiňují (jistě má smysl je hledat), učiním ještě jednu výjimku:

Peter Damerow (2006) *The Origins of Writing as a Problem of Historical Epistemology*; Berlín, Max Planck Institute for the History of Science. Klasické a stále užitečné je:

Joseph Naveh (1982, repr. 1997) *Early History of the Alphabet: An introduction to West Semitic epigraphy and palaeography*; Jerusalem, Magnes Press.

O písemných záznamech spojených s konkrétními nalezišti odkazují na práce archeologů. Ale protože se objevují nové nálezy nebo nově zpracovaná shrnutí, nemá smysl vybírat reprezentativní (ač někde by to bylo možné; jinde naopak není mnoho na výběr). Laskavému čtenáři by mohlo postačovat jméno naleziště. Doporučuji navštěvovat muzea a kupovat katalogy. Ačkoli některá místní i centrální muzea mohou žalostně zklamat, v jiných zemích místní muzea i v zapadlých lokalitách mohou být na překvapivě vysoké úrovni. Pokusy se vyplatí.

Mnoho tabulek lze vyhledat na internetu nejen v překladech, ale i v transkripcích, transliteracích, překresech nebo i fotografiích.

Velmi kvalitní zdroj toho všeho bývá:

<http://cdli.ucla.edu>. Hledání je dobré začít tam.

O počátcích písma často referují aspoň stručně i některé učebnice klínopisu. Jazyků zapisovaných klínopisem je známo asi patnáct (přičemž perský a ugaritský jsou klínopisy nezávisle vytvořené, podobnost je pouze vnější), student si musí předem vybrat. Ugaritština je blíže příbuzná hebrejštině než akkadština, literatury v tomto jazyce je však mnohem méně, zato ovšem z období blízkého exodu.

V **jazycích** starověkého Předního východu pomůže orientovat se encyklopedie kvalifikovaně sepsaná vyučujícími na FF UK:

Petr Zemánek | Petr Vavroušek | Pavel Čech | Jan Bičovský | Marek Rychtařík (2010) *Jazyky starého Orientu*; Praha, FF UK. Hesla o 122 jazycích (11 podrobněji), o textech a písmech pokrývají celý starověký a starý Orient a také se ho snaží charakterizovat jako celistvý, byť pestrý areál.

Jde-li nám o jazyk Mojžišův, půjde téměř jistě o **severozápadní semitštinu** (nws). Některá pojednání probírají postupně jazyky, které z ní povstaly, a tím posouvají celý zřetel na sám konec doby bronzové a počátek doby

železné. Ne že by to bylo neužitečné, ale poněkud tříští pozornost studenta. Ostatně k jednotlivým jazykům poslouží dobře také Zemánek et al. (2010) *Jazyky starého Orientu*, citovaný výše, a s nesrovnatelně větším výběrem hesel. Ovšem pro nws je prospěšné začít např. sborníkem:

The Semitic Languages (2019) ed. John Huehnergard, Na'ama Pat-El; London, Routledge. Sborník se sice věnuje rovněž jiným 23 semitským jazykům starými i moderním, nicméně to Huehnergardovi uvolňuje ruce k soustředěnějšímu zpracování také nws, jazyka -2. tis na 31 s. plus tři další obecnější články, dohromady téměř sto stran, přičemž předmoderní hebrejštinu pojednanou zvláště nepopisují ani jeden z editorů (ačkoli oba jsou také hebraisté), ale Aaron Hornkohl (specialista na hebrejštinu, mj. žák i zde zmiňovaného Randalla Butha). Bez ambicí rekonstruovat nws popisuje dvanáct jazyků starověkého Předního východu (včetně egyptštiny a chetitštiny, nikoli však sumerštiny):

Beyond Babel: A handbook for Biblical Hebrew and related languages (2002) ed. Steven McKenzie, John Kaltner; Atlanta, Society of Biblical Literature. Jazyky jsou popsány vzhledem k relevanci pro studium světa hebrejské Bible.

Podobné rozpětí, byť ne s explicitním biblickým zřetelem, má také: Roger D. Woodard (2008) *The Ancient Languages of Syria-Palestine and Arabia*; Cambridge University Press. Výběr jazyků je užší, zato popisy důkladnější.

U počátků písma nesmíme opomenout **sumerštinu**.

Gramatiky sumerštiny dostupné ke stažení kupodivu odbývají písmo stručným pojednáním o přepisování do latinky, na něž pak učebnice spoléhá. To se týká také:

Dietz Otto Edzard (2003) *Sumerian Grammar*; Leiden, Brill. (Ostatně churritština k tomu, zdá se, přistupuje podobně: Ilse Wegner (1999) *Introduction to the Hurrian Language*; Berlin.) I strojopisný Foxvog (2014) *Introduction to Sumerian Grammar*, University of California, Berkeley, se mi zdá názornější. Ale např. Marie-Louise Thomsen (1984) *The Sumerian Language*, Copenhagen, Akademisk Forlag, otázku grafiky přechází téměř úplně. (Pravda, John L. Hayes (1990) *A Manual of Sumerian Grammar and Texts*, Malibu, Undena Publications, uvádí do způsobu psaní postupně, takže 8 s. je vlastně příprava. Učebnice je beztak určena spíše pro ty, kdo jsou již seznámeni s akkadštinou.) Proto je důležité poučit se z textů jako Bauer et al. (1998) *Mesopotamien*, referovaných výše.

Akkadština jakožto nejstarší a velmi bohatě doložený semitský jazyk disponuje širokým výběrem gramatik a učebnic od lingvisticky konzervativních po inovativní, od odborných k populárním.

Některé lze najít na internetu. Základní, ale obtížná je:

Wolfram v. Soden (1995) *Grundriss der akkadischen Grammatik*, Editrice Pontificio Instituto Biblico, Roma.

Přístupnější a s delšími příklady:

John Huehnergard (1997) *A Grammar of Akkadian*, Scholars Press, Atlanta.

Lingvisticky konzervativní:

Arthur Ungnad (1969) *Akkadian Grammar* (rev. Lubor Matouš), Scholars Press, Atlanta.

Lingvisticky progresivní:

Giorgio Buccellati (1996) *A Structural Grammar of Babylonian*, Wiesbaden, Harrassowitz.

Se samouky počítá:

Martin Worthington (2010) *Complete Babylonian*, Hodder Education.

Česky k doporučení je:

Nea Nováková | Lukáš Pecha | Furat Rahman (2000)

Základy starobabylónštiny. Praha, Karolinum. Podává jednu ze dvou podob akkadštiny (asyrština je druhá) v monumentálním písmu staršího typu (jako např. na Chammurapiho zákoníku). To je nutno mít na zřeteli, pakliže se student obrátí k cizojazyčným publikacím, které nezřídka spoléhají na elegantní fonty vytvořené podle mladšího typu písma (vznikly kdysi pro tisk Aššurbanipalovy knihovny), jelikož některé znaky se mohou značně lišit. Je rozumné znát oba, už kvůli slovníkům. Pro studenta biblické hebrejštiny se zájmem o starověk je užitečné se dobře seznámit aspoň s k. 2 (s. 15nn) o transkripci a transliteraci, protože všechny publikace včetně slovníků a internetových informačních zdrojů o starověkém Předním východu na takovou znalost spoléhají. Stručnou informaci o akkadské gramatice na pouhých 70 stranách kapesního formátu (z technických důvodů převážně v transkripcích, málo ve znacích) poskytnete starší

Vladimír Sadek (1972) *Úvod do klínového písma a babylónštiny*; Praha, Academia (Malé učebnice nového Orientu). Lze přečíst sice téměř na posezení, ale pochopitelně je užitečnější nepřeskakovat cvičení.

Ugaritština se samozřejmě netýká počátků písma (ugaritský klínopis je pozdější vynález), avšak pro rekonstrukci Mojžíšova jazyka je užitečná a hebraisté ji berou v úvahu. Vedle klasického, již ale poněkud zastarávajícího

- C. H. Gordon (1965, rev. 1998) *Ugaritic Textbook*; Rome, Pontifical Biblical Institute,
a stále aktuálního
- S. Segert (1984, rev. 1998) *A Basic Grammar of the Ugaritic Language with Selected Texts and Glossary*; Berkeley, University of California,
jsou dostupné i moderní gramatiky, mj:
- Daniel Sivan (2001) *A Grammar of the Ugaritic Language*; London, Brill.
- William M. Schniedewind | Joel H. Hunt (2007) *A Primer on Ugaritic: Language, Culture, and Literature*; Cambridge University Press – toto je patrně nejvhodnější praktický úvod.
- Pierre Bordreuil | Dennis Pardee (2009) *A Manual of Ugaritic*; Winona Lake, Eisenbrauns (fr. *Manuel d'Ougaritique*, 2004).
- John Huehnergard (2012) *An Introduction to Ugaritic*; Peabody, Hendrickson Publishers.
Nejpodrobnější (tedy ne pro všechny účely vhodná, ale jistě aspoň pro variantní abecední znaky) je patrně
- Josef Tropper (2000) *Ugaritische Grammatik*; Münster, Ugarit-Verlag.
Má i zestručněnou verzi (2002) *Kurzgefasste Grammatik mit Übungstexten und Glossar*; Münster, Ugarit-Verlag.
Základní slovníky jsou
- Gregorio del Olmo Lete | Joaquín Sanmartín (2015, 3., rev.) *A Dictionary of the Ugaritic Language in the Alphabetic Tradition*; transl., ed. Wilfred G. E. Watson, Leiden, Brill 2015 – ze slovní zásoby abecedně psaných textů; a
- John Huehnergard (2008, rev. ed.) *Ugaritic Vocabulary in Syllabic Transcription*; Winona Lake, Eisenbrauns – pokrývající slovní zásobu ugaritských textů psaných slabičným akkadským klínopisem.

O **kolofónech** v klínopisné literatuře podrobně pojednává již v poznámce citovaný

- Hermann Hunger (1968) *Babylonische und assyrische Kolophone*; Verlag Butzon & Bercker Kevelaer, Neukirchen-Vluyn.

O **Egyptu** se na internetu nabízí mnoho populárních a někdy nepřilíš spolehlivých nebo i zavádějících textů. Zde je nutno být obezřetný a vybírat nejlépe ty, za nimiž stojí autorita nějakého renomovaného egyptologického pracoviště. Vedle institucí anglických, amerických, německých a francouzských (nutno vědět, že francouzština trvá na jinde již opuštěných formách egyptských jmen) máme dobrou a spolehlivou egyptologickou literaturu i v češtině, a to v širokém výběru a špičkové

kvalitě. (Výjimku tvoří Jaromír Kozák (2007) *Egyptština, jazyk bohů*. Tento výklad gramatiky ocení nejvíce ti, kdo sdílejí mystický přístup autora.) Kromě literatury, odborné i populární, o speciálních otázkách poskytně všeobecné informace praktická

Miroslav Verner | Ladislav Bareš | Břetislav Vachala | foto Milan Zemina (1997 a pozdější aktualizace) *Ilustrovaná encyklopedie starého Egypta*; Praha, Univerzita Karlova. NB obsáhlý přehled staroegyptských dějin, s. 17–80, a o egyptologickém bádání, s. 81–120. Nepomíjí ani otázky písma.³³ Chronologii prozíravě uvádí zvlášť, a to v tabulce na s. 477–479. Podrobněji k písmu a zejména přehled gramatiky egyptštiny Střední říše (patrně i doby Josefovy), která se stala klasickým literárním jazykem Nové říše (tedy relevantním pro dobu exodu) podává

Renata Landgráfová (2013) *Jazyk egyptských písařů / Gramatika klasické egyptštiny*; Praha, FF UK. K tomu Renata Landgráfová (2013)

Jazyk egyptských písařů / Cvičení; Praha, FF UK. V 15 lekcích nabízí standardní egyptštinu v hieroglyfice (nikoli v hieratice) zpracovanou velmi přístupně. Kdyby nic jiného, velmi prakticky vysvětlená transkripce na s. 15–16, převyšující ‚také-transkripce‘ na internetu a leckde, stojí za získání pro pozdější referenci (a NB kap. o písmu na s. 9–19). Znáť ASCII transkripci je velmi užitečné např. pro

Thesaurus Linguae Aegyptiae (<http://aaew.bbaw.de/tla/>), což je nejlepší a dostačující přehled slovní zásoby, užitečný občas i k hebrejštině.

Ještě jemnější úvod do egyptštiny a písma vycházející vstříc úrovni téměř laické (Landgráfová předpokládá znalost moderních jazykovědných pojmů) nabízí

Mark Collier | Bill Manley (1998) *How to read Egyptian Hieroglyphs: A step-by-step guide to teach yourself*; British Museum Press – je k dispozici také v češtině:

Jak číst egyptské hieroglyfy (2007) Praha, Litera, Volvox Globator; přel. Renata Landgráfová. Bude asi k dostání snáze než Landgráfově *Jazyk egyptských písařů*, citované výše, což jsou vlastně skripta, tudíž občas vyprodána a občas dotiskována. A překladatelka, která egyptštinu vyučuje v Egyptologickém ústavu FF UK, je jistě zárukou kvalifikovaného výběru i podání knihy svých britských kolegů. Jinak, podobně jako v akkadštině, existují osvědčené cizojazyčné učebnice, z nichž vyniká např.

33 Tvoří tak účelný komplement *Encyklopedie starověkého Předního východu* (1999) Praha, Libri; případně i dávné *Encyklopedie antiky* (1973) Academia, Praha, a dalších pro biblištu relevantních encyklopedií.

James P. Allen (2014) *Middle Egyptian: An introduction to the language and culture of hieroglyphs*; Cambridge University Press. Toto třetí vydání (po 2010 a 2000) má zejm. slovesný systém zpracovaný moderněji, což umožňuje nové pochopení, jak poměrně složitý slovesný systém fungoval. (Viz esej 26, str. 455. Langrářová nabízí rozumný poučený kompromis, což je jistě praktické.)

O teorii **toledot** jsem se zmiňoval ve stati. Zdrojem není jen Wiseman (a český Štifterův překlad, viz pozn. výše), ale má již svébytné místo. Nabízím sice její samostatně vyargumentovanou modifikaci, ale důvody, které uvádí Wiseman, stále platí a je užitečné je znát.

Děkuji Pavlu Čechovi z Ústavu srovnávací jazykovědy FF UK za velmi cenné připomínky. ■